

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nybruk

NR 53 • 2007

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 53 • 2007

Nybruk

REDIGERAT AV
BO LUNDSTRÖM

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av en därtill utsedd redaktör. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsgrupp.

Redaktionskommitté

Åsa Ahrland, Ekon. institutionen, SLU, ordf.
Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Gunhild Eriksdotter, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Rosemarie Fiebranz, Uppsala universitet
Margit Forsström, Länsstyrelsen, Växjö
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, Stockholms stadsmuseum
Lena Palmqvist, Nordiska museet, Stockholm
Bo Persson, Stockholms universitet
Martin Rörby, Stockholm
Lukas Smas, Stockholms universitet
Björn Strehlenert, Saltsjöbaden
Ola Wetterberg, Göteborgs universitet

Recensioner

Ulf Jansson
E-post: ulf.jansson@humangeo.su.se

Temaredaktörens adress:

Bo Lundström
Krigsarkivet
115 88 Stockholm
E-post: bo.lundstrom@krigsarkivet.ra.se

Sakkunniga: Kersti Morger, Sigtuna. Fil. dr, tidigare verksam vid
Riksantikvarieämbetets kulturmiljöavdelning samt vid
Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
Johan Mårtelius, professor i arkitekturhistoria, KTH,
Stockholm

Redaktionens adress

Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Box 7013, 750 07 Uppsala

Prenumeration och distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66, E-post: info@ssp.nu

Prenumeration för 2007 kan tecknas genom insättning av 250 kr på postgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

Lösnummer beställs på samma sätt. Lösnummerpris 150 kr + porto.

För beställning av äldre nummer se: www.ssp.nu

<i>Redaktör för detta nummer</i>	Bo Lundström
<i>Grafisk form, teknisk redaktör</i>	Elina Antell, Uppsala
<i>Engelsk översättning</i>	Roger och Kerstin Tanner
<i>Typsnitt inlaga</i>	Sabon
<i>omslag</i>	Baskerville/Futura
<i>Tryck</i>	Vindspelet grafiska ab, Borås, 2007

© Respektive namngiven författare

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet.

Innehåll

<i>Bo Lundström</i>			
Nybruk	5	<i>Anna Elmén Berg</i>	
		Porjus gamla kraftstation	
		– från elproduktion till kulturarv	46
<i>Ingrid Sjöström</i>			
”Kyrkobyggnad till salu” – ”Kyrkorum att hyra”		<i>Maths Isacson & Marie Nisser</i>	
Ny användning för gamla kyrkor	8	Nytt liv i gamla industriområden –	
		erfarenheter från Uppsala mejeris	
		omvandling	59
<i>Anna Micro Vikstrand</i>			
Fenix-palatset – från nöjespalats		<i>Gabriella Olshammar</i>	
till pingstkyrka	22	Triviala industrilandskap, vardaglig	
		återanvändning och frågan om erkännande	79
<i>Anna Krus</i>			
Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk			
enhet. Om nybruk av material och rum			
vid ombyggnaden av Östra Stallet	32		

Recensioner

URVE LEPASOON: <i>Örlogsvarvet: Ett världsarv</i>	
<i>i Karlskrona</i>	
av Maria Bergman	94
KARIN ERIKSSON HULTÉN: <i>Resande i arkitektur.</i>	
<i>John Åkerlunds liv och verk</i>	
av Ingrid Sjöström & John Sjöström	95

OMSLAGSBILDEN: *Dukat för bröllopsmiddag i den forna kyrkan St. John's Church i Edinburgh, sedan 1996 klallad The Hub.* FOTO: Paul Zaure.

BAKSIDESBILDEN: *Gamla Uppsala mejeri i kv Tor, korsningen Salagatan och S:t Persgatan.* FOTO: Maths Isacson 2007.

Nybruk

Arkitektur- och bebyggelsehistorien är full av exempel på transformationer, konverteringar och återanvändningar. Två äldre kategorier av byggnader som tidigt förlorade sin ursprungliga funktion var klostren och kronobrännerierna. Efter reformationen blev det gamla fransiscanerklostret på Riddarholmen i Stockholm både helgeandshus, barnhus och tukthus. Och i Visby gamla kronobränneri från 1770-talet är idag Gotlands fornsal inrymd. I nutiden är de tömda mentalsjukhusen exempel på anläggningar som byggts om och återanvänts som exempelvis bostäder, i den mån de inte rivits och ersatts av annan bebyggelse. Ett annat välkänt exempel är de nedlagda militära kasernområdena, som blivit fler nu än någonsin tidigare.

Till bilden av återbruk – eller nybruk för att använda titeln på detta tidskriftsnummer – hör givetvis också de gamla nedlagda industrierna. Dessa fabriks- och verkstadsbyggnader från industrialismens genombrottsår är, i likhet med många andra offentliga nyttobyggnader, omsorgsfullt och stabilt byggda och kan i många fall lämpa sig väl för annan verksamhet; exempel finns från bland annat Norrköping, där de gamla textilfabrikerna kring Motala ström sedan länge används för annan verksamhet.

Men att ta hand om överblivna byggnader och markområden i dessa dimensioner och skalor är naturligtvis på många sätt besvärligt, och särskilt industrins omdaning i nutiden har givit såväl bevarandefrågorna som möjligheterna till återanvändning helt andra dimensioner. Hur skall man handskas med så stora objekt som exempelvis en nedlagd cellulosafabrik, som ju till sin karaktär inte har mycket gemensamt med en textilfabrik från 1800-talet? Men svårigheterna till trots; här finns ändå möjligheter till nya användningsområden, som annars inte återkommer.

Ofta har alldeles för lite sagts om byggnader och byggnadsmiljöer som återanvänts för andra

ändamål än de ursprungligen byggdes för. Ty för många som sysslar med arkitektur- och bebyggelsehistoria är det ofta *vägen fram till verket* som står i centrum för intresset: beställarens avsikter, arkitektens intentioner, inplaceringen i samtiden och själva genomförandet. Men som Anders Åman skriver i sin inledning till boken *Träkyrkor i Sverige* (1999) finns det också ett perspektiv som *börjar med det färdiga verket eller byggnaden*. Detta perspektiv handlar om värderingar, användning, tekniska och estetiska förändringar och nya funktioner.

Detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* kan sägas utgå från det senare perspektivet. I sex uppsatser beskrivs och analyseras byggnader och bebyggelsemiljöer som en gång uppfördes för ett bestämt syfte, men som fått förändrade funktioner eller kan komma att få förändrade funktioner i en framtid.

Särskilt besvärliga blir naturligtvis frågor av dessa slag när det gäller kyrkor, som mer än någon annan byggnadstyp är en samlande symbol och centrum i bygden, även bland sekulariserade invånare som inte deltar i det kyrkliga livet. *Ingrid Sjöströms* artikel "Kyrkobyggnad till salu" – "Kyrkorum att hyra". Ny användning för gamla kyrkor handlar om vilka alternativ som kan finnas när en kyrka blir övertalig för kyrkligt bruk.

Det är känt problem att många församlingar, sedan Svenska kyrkan upphörde att vara en statskyrka år 2000, har svårigheter att hålla kyrkobyggnaderna i stånd, även om staten tillskjuter betydande belopp för vården av de kulturhistoriska värdena. Problemen är desamma runt om i Europa. En vanlig lösning i utlandet har varit att kyrkor byggs om för andra ändamål, som S:t Johns Church i Edinburgh, en nygotisk kyrka från 1840-talet som blivit lokaler för The Edinburgh Festival. I Sverige finns däremot ännu ytterst få exempel. Den gamla Allhelgonakyrkan på Ven från 1890-talet är en sådan.

År 2003 köptes kyrkan av Statens fastighetsverk, som fått tillstånd att använda den som museum över Tycho Brahe. Det yttre behölls intakt, medan det inre förändrades och anpassades till den nya funktionen. Men hur blir det med de övertaliga kyrkorna i framtiden? Får vi också i Sverige se fler kyrkor ombyggda till utställningshallar eller bostäder? Eller är kanske kombinationsbruk, där kyrkan har kvar sin funktion i kyrklig regi men där kyrkorummet förändras helt eller delvis för att också rymma nya funktioner t ex som församlingslokal den bästa lösningen?

Men det finns också exempel på att byggnader uppförda för helt andra syften förändras och återanvänds som gudstjänstlokaler. I sitt bidrag "Fenixpalatset - från nöjespalats till pingstkyrka", beskriver *Anna Micro Vikstrand* hur det på sin tid berömda nöjespalatset, det så kallade Fenixpalatset i Stockholm, byggt 1912, omvandlades till gudstjänstlokal för Pingstkyrkan. Här, som i många andra fall, kunde man kanske räkna med stora ingrepp i den befintliga miljön genom det ändrade användningsområdet. Men frikyrkliga församlingar har ofta en vid syn på vad som kan tjäna som en gudstjänstlokal. Guds närvaro anses finnas överallt och då blir inte rummets utformning särskilt viktig. Ofta har man valt att göra reversibla förändringar, vilket gör det möjligt att återställa en byggnad till dess ursprungliga funktion. Nöjespalatset Nalen i Stockholm och Hippdromen i Malmö, som båda har använts av Pingströrelsen, men nu återställts i ursprungligt skick är två exempel. Fenixpalatset och framför allt rumsutformningens starka karaktär har således varit av värde för att skapa attraktion också hos frikyrkans nya användare. Därmed har den ursprungliga arkitekturen, trots ombyggnader och funktionsförändringar, ändå i hög grad bevarats.

Allt sedan förra sekelskiftet har det förts en debatt inom restaurering som i princip handlat om huruvida huvudsyftet är att bevara en byggnads funktion som historiskt källmaterial eller dess funktion som arkitektonisk helhet. Här blir frågor om vilka perspektiv på värde som ska ges företräde centrala, dvs vilka egenskaper, materiella och rumsliga hos en byggnad som ska bevaras och framhållas vid återanvändning. Artikeln "Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk enhet - Om återbruk av material och rum vid ombyggnaden av

Östra stallet" av *Anna Krus* handlar om hanteringen av historiska och estetiska innebörder, eller "värden" vid nybruk. Utgångspunkten är ombyggnaden av det före detta Östra stallet vid Storgatan i Stockholm - från början en del av kasernetablisementet för Livgardet till häst, ritat av Fredrik Blom i början av 1800-talet - till bibliotek och arkiv för Riksantikvarieämbetet. Fokus i uppsatsen ligger på en diskussion kring kulturhistoriska värden, utifrån vilka grunder sådana värden konstrueras, med vilka egenskaper hos en byggnad de associeras och hur olika värden påverkas och hur de ska samordnas med ett modernt nybruk av lokalerna. Undersökningen utgår från ett relativistiskt perspektiv på värden och ansluter därmed till den forskningstradition som fokuserar på studiet hur kulturarv produceras och konsumeras, snarare än på kulturarven i sig.

Från slutet av 1960-talet till slutet av 1970-talet växte det allmänna intresset för det industriella kulturarvet kraftigt. Personer som Marie Nisser, Göran Lindahl, Gunnar Sillén och andra bidrog aktivt till att ge rättvisare bild av det historiska arvet än vad som dittills gjorts, där intresset i första hand hade fokuserats på högre ståndsmiljöer, allmogekultur och kyrkor. Som komplement till bevarandet av industribyggnader som monument, blev i många fall just återanvändning av tomma fabriks- och industribyggnader en godtagbar lösning. Industrilandskapet vid Motala ström i Norrköping har redan nämnts.

Att berätta om industrialiseringen och hur industrins fysiska uttryck kan återbrukas eller nybrukas kan göras på många sätt och utifrån olika aspekter och perspektiv. Ett sätt är att utgå från en plats eller en byggnad. Utifrån ett kulturarvsperspektiv beskriver *Anna Elmén Berg* i artikeln "Porjus gamla kraftstation - från elproduktion till kulturarv" återanvändningen av Erik Josephsons gamla ställverksbyggnad i Porjus - en gång omtalad som "Templet i ödemarken" eller "lappmarkens katedral" - till "allhus" med sporthall, verkstäder, museum, arkivlokaler och på senare tid även forsknings- och undervisningscentrum för modern elkraftsproduktion. Men artikeln om Porjus gamla kraftstation, som en gång hade till huvuduppgift att elektrifiera Riksgränsbanan men som också blev en vision av industriell utveckling och en satsning på övre Norrland, handlar också

om den debatt om rivning av anläggningen som pågick runt 1970 och hur det till slut gick till, när ett av de första industriminnena från 1900-talet erkändes. Porjus är därmed ett tidigt exempel i den process som ledde fram till en breddad kulturminnesvård och kulturpolitik och ingen 1900-talsanläggning hade tidigare fått så stor uppmärksamhet som just Porjus.

Även följande artikel av *Maths Isacson* och *Marie Nisser*, "Nytt liv i gamla industriområden", handlar om återanvändning av gamla industribyggnader. I centrum står det gamla Arlamejeriet i Uppsala, nedlagt 1997 och under 2000-talets första år omvandlat till IT-kontor och bostäder. Den bärande frågeställningen i artikeln är i vilken utsträckning historien kan ges ett värde i omvandlingen och hur spåren av tidigare verksamheter beaktas av olika aktörer vid förnyelse. Är det överhuvudtaget ekonomiskt rimligt att ta hänsyn till industrihistoriens materiella spår vid en förnyelse? Och svaret är ja. Ty det handlar i första hand om vad författarna kallar en "mental inställning", en förmåga att tänka in och på bästa sätt utnyttja spåren av tidigare verksamheter. Men innan man kommer så långt måste alltid en rad hänsyn tas som påverkar det slutgiltiga resultatet. Det gäller det geografiska läget och byggnadernas storlek, konstruktion och standard, liksom miljöaspekter och efterfrågan på varor och tjänster. Och även om det industrihistoriska *sammanhanget* i den yttre miljön i just det gamla mejeriet i Uppsala utplånats, visar ändå mejeribygnaden att det går att återanvända äldre och komplicerade industrilokaler så att de kan uppfylla de krav, som högteknologiska företag ställer utan att spåren av historien helt utplånas.

Till bilden av nybruk hör slutligen också möjligheterna att uppvärdera triviala industrilandskap i städernas utkanter för vardaglig återanvändning.

Den centrala frågeställningen i *Gabriella Olshammar*s bidrag, "Triviala industrilandskap, vardaglig återanvändning och frågan om erkännande", är vilken typ av bebyggelse, nybruk och verksamheter som vinner erkännande. Som exempel har författaren valt ett "typiskt" industriområde på Hisingen i Göteborg, kallat Gustaf Dalénområdet, som ser ut som mindre industriområden i allmänhet gör i de svenska städernas utkanter: hus i plåt och tegel där bilverkstäder, vulkaniseringsfirmor, småföretag, möbelbutiker och loppmarknader hyr in sig. Under tre decennier har detta område väntat på att antingen rivas eller erkännas så som det är i sin "typiska trivialitet" och med sina vardagliga återbruk. Författaren argumenterar för att en bebyggelse som Gustaf Dalénområdet kan anses värdefull att värna för den resurs den är för småföretagande och andra verksamheter som lever med små ekonomiska resurser. På detta sätt blir också den här formen av bebyggelse en del av den ständigt pågående historieproduktionen och har ett värde som kontinuerligt använd stadsbygd om än dess värde inte är manifesterat utåt.

Författarna till detta temanummer har således valt att närma sig temat nybruk utifrån olika perspektiv och med olika byggnader och bebyggelsemiljöer som utgångspunkt. Även om många byggnadstyper finns representerade i de olika artiklarna har några angelägna ämnen av olika skäl måst lämnas utanför – dit hör exempelvis återanvändningen av de gamla mentalsjukhusen och militärkasernerna. Det är dock vår förhoppning att de sex uppsatserna tillsammans ger en god bild av de problem och de möjligheter som är förknippade med nya användningsområden för såväl enskilda byggnader som för hela bebyggelsemiljöer.

Bo Lundström

”Kyrkobyggnad till salu” – ”Kyrkorum att hyra”

Ny användning för gamla kyrkor?

av Ingrid Sjöström

OM EN KYRKA FÅR ALLTFÖR FÅ besökare eller om församlingen inte längre har råd att hålla den i kyrkligt bruk finns flera olika lösningar att ta ställning till. Det mest drastiska är att riva kyrkan, därnäst att sälja den för en icke-kyrklig användning. I utlandet är båda utvägarna sedan länge vanligt förekommande, men i Sverige är det hittills under 1900-talet ytterst få kyrkor som rivits eller fått en ny funktion. Man provar i första hand andra vägar.

Jag ska här söka ge en bild av nuläget och tar upp några av de problem och framtidsperspektiv som diskuteras inom Svenska kyrkan och kultur-

miljövården. Som konstvetare och antikvarie har jag genom åren besökt uppåt tusen svenska kyrkor, och skulle helst se alla i landet bevarade i orört skick. Jag inser att det är ett önsketänkande, och att flera av dem går ovissa öden till mötes. För att undvika den oersättliga förlust som en rivning innebär måste många andra vägar prövas.

Exempel i utlandet

I centrala Edinburgh nära borgen på huvudgatan Royal Mile ligger en vacker nygotisk kyrka, byggd på 1840-talet efter ritningar av Augustus W. Pu-

FIGUR 1. Ett rum i St. John's Church i Edinburgh, sedan 1996 kallad *The Hub*, centrum för *The Edinburgh Festival*. Här dukas för sammanträde i konferensdelen. FOTO: Paul Zaure.

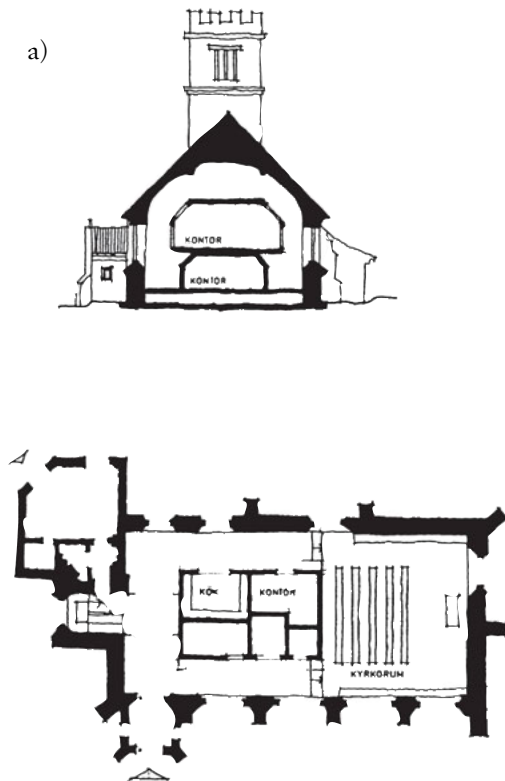
gin och James Gillespie Graham. När man gått in genom den ståtliga portalen finner man att det treskeppiga väldiga kyrkorummet har delats upp i flera våningsplan med många olika rum (fig.1). Byggnaden ägs sedan 1995 av The Edinburgh Festival. Här finns kontor för administration och bokning liksom salar för musik- och teaterevenemang och repetition. På mellanvåningen finns ett trevligt kafé med utsikt över staden genom spetsbågade fönster. En restaurang och möteslokaler hyrs ut till konferens, bröllop m.m. Kyrkan byggdes som huvudsäte för Church of Scotland, Victoria Hall, som redan från början rymde en del kontor utöver kyrkorummet. Från 1956 hette den St. John's Church, en citykyrka vars församling blev allt mindre. Till slut blev kyrkan för stor för församlingen och för dyr att underhålla. Efter försäljning och ombyggnad öppnades den åter 1999 som The Hub, det nya festivalcentret.

I Skottland liksom i de flesta andra nordeuropeiska länder ägs varje kyrka av sin församling, som beslutar självständigt om kyrkans öde. Kyrkor och andra byggnadsmonument skyddas selektivt, d.v.s. genom lagar som gäller ett urval av de mest

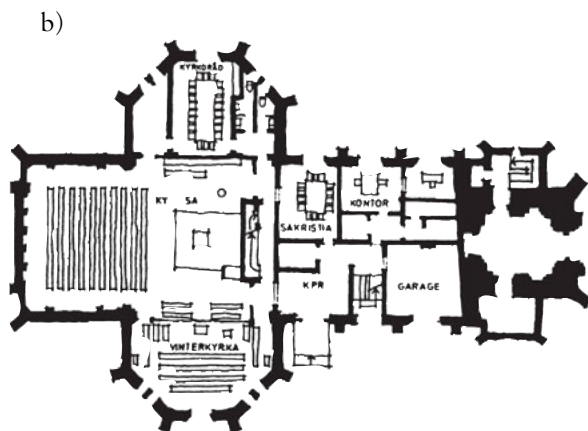
kulturarhistoriskt värdefulla. Här ingår vanligen de äldsta kyrkorna, t.ex. alla medeltida eller alla byggda före år 1700, samt ett sovrat urval av de därefter tillkomna kyrkorna. De utvalda byggnaderna förs upp på en förteckning, ofta graderad i olika skyddsklasser. De mest värdefulla av dessa "listed buildings" har ett starkt skydd, och tillstånd krävs för alla åtgärder.¹

Gäller det försäljning och annan användning prövas alla alternativ noga innan tillstånd ges. Kyrkan i Edinburgh hörde till den högsta skyddsklassen, och frågan om återbruk behandlades inom en rad instanser både inom kyrkan och Scottish Heritage innan försäljningen kunde ske. Under 1900-talet har många hundra andra övertaliga kyrkor i Skottland rivits eller återbrukats. Några av de märkligaste har tagits över av Scottish Redundant Churches Trust, en av flera stiftelser som tar hand om övertaliga kyrkor av högt konst- eller kulturarhistoriskt värde och håller dem öppna som museer. Välkänd är Friends of friendless churches, en paraplyorganisation som bildades 1957, med regionala avdelningar i England, Skottland och Wales.

Edinburgh-kyrkans öde är ganska typiskt för

FIGUR 2. Två exempel på ombyggda kyrkor i England och Tyskland, presenterade i *Fädernas kyrkor – och framtidens*, 1996. a) St. Cutberts Church, York. Halva kyrkorummet har avdelats och inrett till kontor och kök för pastorsexpeditionen, medan den andra halvan utgör kyrkosal. b) Hagenow Kirche, i f.d. Östtyskland. En förminskad kyrkosal har förlagts till koret, medan ett mötesrum och ett kapell lags i korsarmarna och långhuset inrymmer pastorsexpedition och bostad för prästen i två plan.

många stadskyrkor runt om i Europa. Vi har väl alla på utlandsresor stött på kyrkor som fått ny användning. Övergivna kyrkor har sålts och blivit museer, pubar, bostäder, biografier eller gymnas-tikhallar. I de forna öststaterna hanterades kyrkor ofta mer brutalt och gjordes om till verkstäder, la-ger eller garage. På landsbygden i avfolkningsbyg-der, både i väst och i öst, har det ofta varit svårare att finna nytt bruk för överloppskyrkor, och där har många rivits eller förvandlats till ruiner.

Frågan om övertalighet och återanvändning av kyrkor aktualiserades på allvar under efterkrigs-tiden på kontinenten och i England. 1969–1994 blev 1 422 kyrkor i England övertaliga, varav drygt hälften sålts och fått ny användning. En uppmärk-sammad generalmönstring av förhållandena i Stor-britannien kom redan 1977 genom en utställning på Victoria & Albert Museum i London, *Change & Decay. The Future of Our Churches*. Där och i en bok med samma namn redovisades det stora antalet hotade och redan rivna övertaliga kyrkor, liksom de möjligheter och hinder som lagstiftning och statliga och privata fonder erbjuder att rädda kyrkor. En mängd exempel på helt eller delvis åter-brukade kyrkor presenterades² (fig. 2).

I både protestantiska och katolska länder in-tensifieras nu på många håll studierna av dessa problem. Flera internationella konferenser har hål-lits med forskare, antikvarier och ansvariga från kyrkan för att dra upp riktlinjer och se över regel-verken för återbruk av kyrkor. Ett stort upplagt projekt i Italien som startade 2002 har som mål att upprätta en databank över alla återbrukade kyrkor och att ge ut en manual för alla tekniska, ekonomiska, juridiska och antikvariska aspekter som man måste ta hänsyn till. Att det handlar om stora kulturhistoriska värden som ska behandlas varsamt och med respekt är projektets överord-nade ambition.³

Kyrkorna i Sverige

Många känner instinktivt olust och vemod när de ser eller hör talas om kyrkor som vanvårdats eller förvandlats till profana miljöer. Men varför har vi inte samma problem här i Sverige? Hur kommer det sig att våra ca 3 700 församlingskyrkor över lag är så välvårdade och omhuldade, med några ytterst få undantag? Många av dem är ju, precis

som i andra länder, underutnyttjade, överstora och dyra i drift. Hur stora är riskerna för att be-tydligt fler av våra kyrkor kommer att återbrukas i olika former?

Att församlingarna hittills i så hög utsträckning behåller, vårdar och använder sina kyrkor har flera orsaker. Vår lagstiftning skiljer sig på flera punk-ter från andra länders. Kulturminneslagen ger ett starkt skydd för *samtliga* kyrkor byggda före 1940, och för ett åttiotial utvalda byggda därefter. Skyd-det innebär tillståndsplikt för alla åtgärder utom rent underhåll. Skyddet gäller även om kyrkan får annan ägare.⁴

I Sverige har sockenkyrkan sedan medeltiden haft en stark ställning, både som symbol och som centrum i bygden. När urbanisering och se-kularisering under 1900-talets senare del började avspeglas i vikande besöksiffror i många kyrkor ville man undvika en utveckling lik den i andra länder. Denna övertygelse fanns både i de själv-styrande församlingarna, i stiftet och i Kyrkans centralstyrelse liksom inom kulturmiljövården. En grundlig genomlysning av problemen gjordes i en rad utredningar under 1980- och 90-talen inför kyrkans skiljande från staten år 2000.⁵

Efter relationsändringen har Svenska kyrkan och kulturmiljövården ökat sitt samarbete. Enligt den överenskommelse som träffades mellan sta-ten och Svenska kyrkan har kyrkan ansvaret för att förvalta det kyrkliga kulturarvet och hålla det tillgängligt. I centrala och regionala samrådsgrup-per och årliga konferenser samlas företrädare för kyrkan och kulturmiljövården för att diskutera gemensamma problem, analysera exempel och planera för framtiden. Ju större insikt parterna har i varandras synsätt och mål, desto större är förutsättningarna att nå lösningar som bägge kan godta.

Det är väl känt att det genom åren uppstått åtskilliga konflikter i fråga om hanteringen av våra kyrkor. Hårdrar man ytterlighetsuppfattning-arna kan man hävda att kyrkans företrädare sätter funktionskraven främst och anser att kyrkorum-met skall anpassas till liturgi och kyrkoliv, medan kulturmiljövårdarna prioriterar bevarandekravet och anser att det kyrkliga bruket ska anpassas ef-ter kyrkorummet. Oftast har man kunnat mötas på halva vägen. I en kärvare ekonomisk situation kommer troligen mer drastiska alternativ att dis-

kuterar framöver för vissa utsatta kyrkor, alltifrån radikala ombyggnader för fortsatt kyrkligt bruk till försäljning och ny användning.

Efter relationsändringen minskar antalet medlemmar i Svenska kyrkan, vilket på sikt medför att kyrkans ekonomi försvagas. Ca 75% av de svenska medborgarna är idag medlemmar, och antalet förväntas sjunka ytterligare med minst 10% inom de närmaste decennierna. Underhåll och vård av kyrkobyggnaderna är en tung kostnadspost, som inte enbart kan belasta samfundet Svenska kyrkan. Därför har en ny form av statligt ekonomiskt stöd, den kyrkoantikvariska ersättningen, införts för kyrkornas vård. Det är betydande belopp som avsatts; för åren 2002–2009 sammanlagt 1 910 Mkr.⁶

Den kyrkoantikvariska ersättningen kan till viss del användas även till kunskapsuppbyggnad om kyrkorna. I de inventeringar som görs av stiftet i samråd med länets antikvarier bedöms kyrkornas kulturhistoriska värden.⁷ Samtidigt kartläggs hur de används för gudstjänst och förrättningar, och vilka behov av vård och underhåll som finns på kort och lång sikt. En rikstäckande översikt av kyrkorna tecknas i det av Riksbankens Jubileumsfond stödda projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, avslutat 2001 men ännu under publicering.⁸ Vi får genom alla dessa olika insatser för varje år en allt klarare bild av det enormt skiftande och innehållsrika beståndet av kyrkor runt om i landet.

Kyrkornas värden

Både inom Svenska kyrkan och kulturminnesvården är man överens om att i princip hela beståndet av kyrkor ska bevaras och användas för sitt ursprungliga syfte. Kulturminneslagen uttrycker samhällets uppfattning att kyrkorna är av oskattbart värde. Kyrkorna är viktiga som landmärken i landskapen, de är centra i bygden och närmiljön, de vittnar om historien och de är och rymmer konstverk och kulturminnen som sammantaget vida överträffar alla våra museers innehav. Kyrkomiljöer och kyrkorum möter våra behov av skönhet, stämning, andlig samling och religiös gemenskap liksom av kontinuitet och tradition. Det kyrkliga kulturarvet tillhör alla. Det är en inställning som säkert har en bred förankring.

Att en kyrka används som kyrka ses som en central aspekt av dess kulturhistoriska värde. En-

dast om alla möjligheter till fortsatt kyrkligt bruk är uttömda ska processen gå vidare och andra utvägar prövas. Kyrkornas egenskaper och läge och församlingarnas ekonomi och andra villkor är så skiftande, att bedömningen måste göras från fall till fall. En liten medeltidskyrka tål nästan ingen förändring alls, medan en stor 1800-talskyrka, som flera gånger radikalt renoverats, kan klara större ingrepp utan våda. Villkoren skiljer sig också markant mellan kyrkor i tätort och kyrkor på landsbygden. Särskilda hänsyn måste tas om kyrkan omges av en kyrkogård i bruk, vars fortsatta vård och en värdig omgivning måste säkras.

Att kyrkor tagits ur bruk och rivits är inget nytt fenomen. Under 1800-talet revs hundratals medeltida kyrkor, som blivit för små för den växande församlingen. Några av dem fick stå kvar som ödekyrkor. Flera av dessa blev under 1900-talets första hälft, när församlingsstorleken minskade, renoverade och åter tagna i bruk.⁹ Ett tiotal av särskilt högt konsthistoriskt värde inlöstes av staten och bevaras som museikyrkor. I några fall kan kyrkliga förrättningar ibland förläggas till sådana kyrkor, i andra fall är de rena museer. Ny ägare, i grunden en ny funktion, men själva poängen med statusförändringen är att ingenting ska förändras. Med tanke på kostnaderna är det föga troligt att särskilt många museikyrkor kommer att tillskapas.

Återbruk, övertalighet och differentiering

Det är svårt att ange exakt hur många kyrkor som är glest besökta och där församlingen har svårt att klara drifts- och underhållskostnaderna. Antalet är relativt stort och det växer. De återfinns både på landet i glesbygder och i innerstadsförsamlingar med få boende. Men övertalighet är inte enbart en ekonomisk-demografisk fråga.

Inför relationsändringen mellan kyrka och stat gjordes flera stora enkäter, där det klart framgick att svenskar oavsett ålder, kön och religiös tillhörighet helst ser kyrkorna bevarade och använda för gudstjänst och förrättningar, eller för enskild andakt och besök.¹⁰ Det har gått ett drygt decennium sedan enkäterna gjordes, och kanske skulle bilden bli mindre positiv i dag. Andelen av befolkningen som sällan eller aldrig besökt en kyrka växer. Men samtidigt ökar intresset för religion och för andliga och existentiella frågor. En enkät

som Church of England genomförde år 2005 visar ett växande intresse för kyrkor i alla samhällsgrupper och åldrar, både som rum för enskild eller gemensam andakt och som kulturmiljöer.¹¹

Den väg som Svenska kyrkan och kulturmiljövårdens företrädare rekommenderar för att motverka övertalighet är att variera användningen av kyrkorna.¹² Det kan gälla dels inom ett pastorat med flera kyrkor, där var och en får olika funktion, dels inom en enskild kyrkobyggnad, där olika delar kan få olika funktioner. Jag återkommer nedan till den senare formen, som kan kallas kombinationsbruk.

En modell för differentiering inom ett pastorat utprovades redan på 1990-talet med positivt resultat. Svenska kyrkan har nyligen startat ett projekt, Differentierad användning och förvaltning av kyrkobyggnader (DAK). Alla möjligheter prövas att skapa bärkraftiga pastorat eller samfälligheter, där flera församlingar och många kyrkor ingår. Varje kyrka kan då utnyttjas på sina villkor. Den stora tätortskyrkan kan användas regelbundet året om,

mindre kyrkor i glesbygd mera sällan, de kulturhistoriskt mest värdefulla kanske enbart för förrättningar eller enbart sommartid. Några kan tas ur kyrkligt bruk och uteslutande användas t.ex. för konserter. Någon kyrka kan stängas, "läggas i malpåse", i väntan på beslut om dess framtid. En mycket omfattande sammanslagning av församlingar pågår sedan ett par år, särskilt i Skara och Lunds stift. Processen har flera betydande nackdelar, bl.a. att urgamla sockennamn försvinner och att beslutsfattarna kommer längre ifrån de enskilda kyrkorna. I några fall kan sådan differentiering, om den inte drivs för långt, vara en framkomlig väg för att behålla kyrkorna i drift.

Restaurering eller rivning?

Exemplen Borlunda och Maglarp

I några få fall har övertalighet lett till konflikter, där rivning, inte återbruk, setts som enda lösning. Länsstyrelserna som numera fattar beslut enligt kulturminneslagen när det gäller kyrkor, har vanli-

FIGUR 3. Maglarps kyrka i Skåne, på kusten väster om Trelleborg. Kyrkan byggdes 1908 efter ritningar av Harald Boklund. Den övergavs 1976 och kommer att rivas i september 2007. FOTO: Erik Nordin.

gen energiskt hållit emot i de hittills relativt få fall där en församling velat överge en kyrka som betraktats som övertalig, och Riksantikvarieämbetet har stöttat den inriktningen. Stiften har vanligen gått på församlingarnas linje.

I det kyrktäta Skåne har några uppmärksammade fall demonstrerat problemen. I Borlunda i Gårdstunga pastorat önskade man riva sin mycket vackra nyrenässanskyrka, byggd 1866–68 och ritad av Ferdinand Meldahl. Kyrkan var alltför stor för församlingens behov, men framför allt var de mönstermurade tegelfasaderna svårt vittrade och skulle kräva en mycket dyrbar renovering. Efter många turer med nekat rivningslov och substantiella tillskott av statsanslag renoverades kyrkan åren 2003 och är åter omtyckt och använd.

Sämre gick det med Maglarps nya kyrka, byggd 1908 och ritad av Harald Boklund i nygotik med inslag av jugend (fig. 3). Församlingen upphörde med all vård av kyrkan på 1970-talet och använde istället Maglarps gamla kyrka från medeltiden, som bättre passade församlingens storlek. Inom samma samfällighet finns ytterligare sju kyrkor.

Maglarps nya kyrka var liksom Borlunda svårt vittrad i tegelfasaden och förfallet tilltog år för år. Länsstyrelsen medgav inte rivning utan krävde upprustning, med hänvisning till det höga kulturhistoriska värdet. Församlingen överklagade till högsta instans, och i juni 2006 kom Regeringsrättens dom: rivningslov skall medges, eftersom församlingen saknar medel att restaurera kyrkan. Någon påföljd för att den så länge underlåtit att vårda kyrkan, i strid mot kulturminneslagen, blev det inte. Maglarps nya kyrka står ännu, men dokumentation och förberedelser för rivning pågår. Rivningen blir ett smärtsamt slut på en utdragen och deprimerande process.¹³

Maglarp är ett särfall, som inte torde få särskilt stor prejudicerande betydelse, eftersom så långvarig vanvård är mycket sällsynt. Numera arbetar man systematiskt med vård- och underhållsplaner för att undvika att sådant inträffar. Men domen tydliggör ändå att ekonomiska förhållanden väger tungt och att en kyrka som överges av sin församling lever osäkert, hur stort det kulturhistoriska värdet än må vara.

FIGUR 4. Skeppsholmskyrkan i Stockholm, byggd 1824–42 efter ritningar av Fredrik Blom. Tagen ur kyrkligt bruk 1993, framtida användning oviss. FOTO: Ingrid Schwanborg 2006.

Återbruk av kyrkor

Att återbruka kyrkor är som sagt ingen vanlig förekomst i Sverige – än så länge. Det är bara två församlingskyrkor som fått ny användning och ny ägare på senare år: Skeppsholmskyrkan i Stockholm och Allhelgonakyrkan på Ven i Skåne. Örja kyrka i Skåne har tagits ur kyrkligt bruk och används som förråd, men tillhör ännu Landskrona samfällighet. En hel del enkla kapell från sent 1800-tal och 1900-tal har sålts och förvandlats till bostäder. Förändringen underlättades av att de alla saknat omgivande kyrkogård. En sjukhuskyrka – som ej omfattas av kulturminneslagen – vid Sundby sjukhus i Södermanland har också förvandlats till bostad.¹⁴

Inom frikyrkorörelsen råder ett mer pragmatiskt synsätt. Ett stort antal frikyrkor som blivit överflödiga eller för trånga har under de senaste femtio åren rivits eller sålts och inrättats för helt andra ändamål. I den här översikten begränsar jag mig till Svenska kyrkans byggnader.

Skeppsholmskyrkan

Karl Johans kyrka på Skeppsholmen är sedan den byggdes 1824–42 ett markant inslag i Stockholms stadsbild. Fredrik Bloms nyklassicistiska kupolkyrka hör till landets vackraste och mest välbevarade från tiden (fig. 4). Den byggdes för flottan, som sedan 1600-talet och fram till 1969 hade Skeppsholmen som bas. Kyrkan byggdes för en s.k. icke-territoriell församling, som tjänade alla som tillhörde flottan, de som bodde och arbetade på holmen liksom besättningar på gästande fartyg.

När örlogsbasen flyttade från holmen minskade församlingen drastiskt. Byggnadsstyrelsen, sedermera Statens fastighetsverk, blev kyrkans förvaltare, och kyrkan blev statligt byggnadsminne 1993 med särskilda skyddsföreskrifter. Kyrkan användes sporadiskt för kyrkliga förrättningar, och hyrdes under en period fram till år 2000 ut till den svensk-ortodoxa församlingen. Utnyttjandegraden var dock så låg att man beslöt ta kyrkan ur kyrkligt bruk år 2002. Därefter har en välbehövlig inre restaurering genomförts, samtidigt som det pågått en livlig diskussion om kyrkans framtida användning. Riksantikvarieämbetet har givit tillstånd till att tillfälligt avlägsna bänkinredningen till dess golvet lagts om.

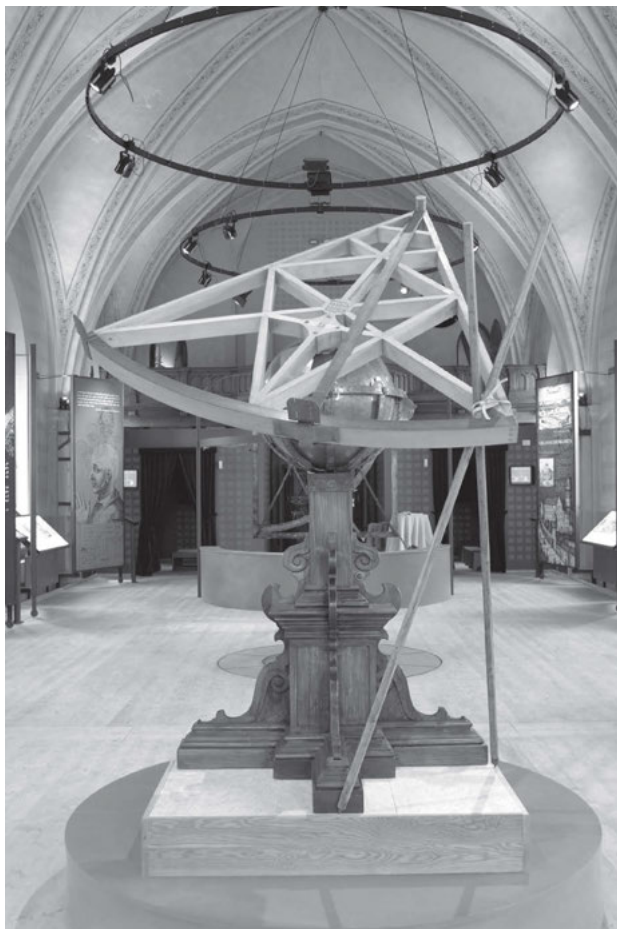
Ännu har inte något definitivt beslut fattats

om långsiktig användning för Skeppsholmskyrkan. Från kulturintresserade grupper inom Svenska kyrkan har framförts förslag om fortsatt kyrklig användning som utställningshall för modern kyrklig konst. Förslaget har dock inte kunnat förverkligas. Under den tid som Moderna museet och Arkitekturmuseet mögelsanerades användes kyrkan av Arkitekturmuseet för museets basutställning. Man har också diskuterat att förlägga Nationalmusei bibliotek och läsesal dit. Sedan år 2003 har kyrkan hyrts ut till ett evenemangsföretag, som anordnar konferenser, fester, konserter och även bröllop i kyrkan. För närvarande utreds möjligheterna att göra kyrkan till auditorium för Nobelmuseet, som söker nya lokaler som ersättning för Börshuset. Att överföra kyrkan till de samlade innerstadskyrkorna i Domkyrkoförsamlingen är uteslutet, eftersom denna har stora ekonomiska problem och ett svagt befolkningsunderlag.

Skeppsholmskyrkans inredning, altaruspsats, predikstol och skulpturer med religiösa motiv är ännu kvar i kyrkorummet. Enligt de fastställda skyddsföreskrifterna skall de bevaras på plats. De ska finnas kvar som en integrerad del av det gestaltade rummet och som en påminnelse om dess forna och egentliga bruk. Det råder delade meningar om hur man ska förfara i kyrkor, som saknar sådana skyddsföreskrifter. Är det blasfemiskt, genant eller tvärtom stimulerande att hålla t.ex. en filmfestival eller en styrelsemiddag i en kyrksal med religiösa symboler? Kan de lättare accepteras i en hörsal eller en konsertsal? Frågan om inredning och inventarier är komplicerad. Den möter även i fallet Allhelgonakyrkan på Ven.

Allhelgonakyrkan på Ven

Allhelgonakyrkan, eller St. Ibbs nya kyrka på Ven, byggdes 1898–99 mitt på ön. 1998 togs den ur bruk och 2003 inköptes kyrkan av Statens fastighetsverk, som fått tillstånd att använda kyrkan som museum över Tycho Brahe, intill de redan befintliga Tycho-Brahe-minnena på ön. Kyrkan bevarades exteriört men förändrades invändigt och museet invigdes 2005 (fig. 5). Skeendet har stort intresse som pilotfall. Förhandlingarna mellan de inblandade parterna – Landskrona samfällighet, länsstyrelsen och fastighetsverket – har inte löpt friktionsfritt. Fallet har riktat uppmärksamheten på många problem i lagtolkning och beslutsgång.

FIGUR 5. Allhelgonakyrkan på Ven, byggd 1898–99 efter ritningar av Per Pettersson, tagen ur kyrkligt bruk och försåld 1998, ivigd som Tycho Brahe-museum 2005. FOTO: Thomas Fahlander.

Befolkningen på Ven ökade kraftigt från 1800-talets mitt, då tegelbruk och fiske fick ett uppsving. Den medeltida kyrkan på nordvästra stranden av ön blev för trång och låg dessutom illa till för många öbor. Från 1870-talet planerades för en ny kyrka mitt på ön, men det dröjde innan byggandet kunde genomföras. Kyrkan ritades i nygotik av en skånsk föga känd men kompetent arkitekt, Per Pettersson, som några år tidigare byggt kyrkan i Mellan-Grevie efter Salomon Sörensens ritning.¹⁵ Sonen Anders var byggmästare och stod för bygget. Kyrkan restes i rött tegel med ett kryssvälvat enskeppigt långhus med smalare femsidigt kor samt torn med spira i väster. Valv och murar dekormålades, inredningen i nygotik och nyrenässans tillverkades av lokala hantverkare. Altaruppsatsen försågs 1901 med en altartavla av

Nils Asplund. Orgeln var tillverkad på Molanders orgelbyggerverkstad i Göteborg,

Allhelgonakyrkan var vid stängningen mycket välbevarad. Den har genom åren underhållits väl och inte förändrats, till skillnad från flertalet nygotiska kyrkor i Skåne. Sedan den gamla kyrkan upprustats och återinvigts 1938 användes den nya kyrkan allt mindre och stängdes 1998. Eftersom Fastighetsverket samtidigt sökte lokal för en utvidgning av Tycho Brahe-minnena strax intill kyrkan, gav sig den nya användningen ganska naturligt. Någon kyrkogård som kunde störas av museiverksamheten har aldrig funnits vid kyrkan.

När länsstyrelsen gav tillstånd till att kyrkan för en symbolisk krona fick säljas och omändras till museum framhölls vikten av att man i museet skulle bevara delar av inredningen för att berätta även

kyrkans historia i det nya museet. Riksantikvarie-ämbetet har i yttranden uttryckt samma uppfattning. Fastighetsverket ansåg dock inte detta möjligt, varför samfälligheten avlägsnade altarpopsats, predikstol, orgel och bänkar, de delar av inredningen som enligt kulturminneslagen hänförs till kyrkobyggnaden. Samfälligheten hade dock sedan tidigare likställt dessa objekt med lösa inventarier och därför fört upp dem på inventarieförteckning. Nu ansökte man om att få avföra objekten från inventarielistan och därmed befrias från ansvaret att förvara och underhålla dem. Detta avslogs av länsstyrelsen, som krävde att orgelfasaden skulle vara kvar i kyrkan samt att alla inventarier – dock endast fyra bänkar – skulle stå kvar på förteckning och förvaras väl i kyrkans närhet. Samfälligheten överklagade länsstyrelsens beslut till länsrätten, som gick på länsstyrelsens linje. Målet drevs vidare till Kammarrätten.

Kammarrätten gav den klagande rätt. Enligt domen kan det inte vara rimligt att en församling ska åläggas ansvar för inventarier som förts bort från en kyrka som församlingen har sålt och som

den nya ägaren inte vill ha kvar. Kammarrätten menar att inventariernas kulturhistoriska värde har upphört när sammanhanget med kyrkan är brutet, eftersom de bedöms ha begränsat konstnärligt egenvärde. Därmed är inventarierna inte längre skyddade enligt Kulturminneslagens 4:e kapitel.

Förvaringen av de bortförda inredningsdelarna i Örja kyrka ter sig diskutabel. Örja kyrka intill den hårt trafikerade motorvägen förbi Landskrona togs ur kyrkligt bruk i maj 2006 och står stängd. Kyrkan används nu som förråd för de hemlösa tingen från Ven; predikstol, altarpopsats och bänkar ligger staplade huller om buller (fig. 6). Man har än så länge inte tagit vara på möjligheten att ställa upp föremålen med lite större pietet och ordning för dem som vill återse eller studera dem. Därmed har också kyrkorummet i Örja behandlats respektlöst.

Örjakyrkan visar på ett behov som kan bli aktuell på andra håll. Vilsen inredning och inventarier från återbrukade kyrkor behöver bli säkert förvarade och vackert exponerade, helst i samma re-

FIGUR 6. Örja kyrka i Landskrona församling, Skåne, byggd 1868, tagen ur kyrkligt bruk 2006, använd som förråd för bl.a. inredning från Allhelgonakyrkan på Ven. FOTO: Ingrid Schwanborg.

gion som ursprungskyrkan. Övertaliga kyrkor som är lämpade som ny hemvist för husvilla föremål skulle kunna återbrukas som museer för kyrklig konst och bli intressanta besöksmål i bygden, om förvaltning, tillsyn och ekonomi kan lösas på ett godtagbart sätt.

Stjärnholms kyrka

Ett exempel på annan ny användning med kyrkan som fortsatt huvudman har diskuterats för kyrkan i Stjärnholm i Oxelösunds församling.¹⁶ Det är en ovanligt välbevarad 1600-talskyrka intill Stjärnholms stiftsgård, där Södermanlands stift har kurser och konferenser. Kyrkan togs ur bruk år 1995 och församlingen nyttjar istället den moderna kyrkan inne i Oxelösund. I stiftsgården finns ett modernt kapell som gör Stjärnholmskyrkan överflödigt även för stiftsgårdens besökare. Istället har man utarbetat en projektplan för kyrkan som går ut på att den ska användas för utställningar av nutida kyrklig konst och konsthantverk. Man har begärt tillstånd att avlägsna det mesta av inredningen och göra installationer för ljud- och ljus-

sättning. Länsstyrelsen har givit tillstånd till detta, med undantag av delar av bänkinredningen. För denna del krävs fortsatt utredning och samråd. Planerna har inte genomförts än, och kanske stannar det vid en inre välbehövlig renovering. Personligen anser jag att det vore olyckligt att demontera ett välbevarat kyrkorum från stormaktstiden, och att den goda idén med utställningar skulle kunna samsas med bevarad inredning, eller realiseras i en mindre ömtålig miljö.

Kombinationsbruk

Kanske kan man tala om kombinationsbruk i de fall där en del av kyrkan har kvar sin funktion i kyrklig regi, men där kyrkorummet förändras helt eller delvis för att också rymma nya funktioner, t.ex. församlingslokaler. Sådana lösningar är vanliga i utlandet och har figurerat tidigt i debatten som en väg att samtidigt spara driftskostnader och anpassa kyrkorummet efter en krympande menighet.¹⁷ Möjligheter till samling och kyrkkaffe före och efter gudstjänst och förrättningar i sam-

FIGUR 7. Lima kyrka i Dalarna. Den väldiga nyklassicistiska kyrkan byggdes 1853–56 efter ritningar av Albert Törnqvist. År 2005 genomfördes en omfattande ombyggnad, läktaren utvidgades och underbyggdes med en stor lokal för samling och servering efter ritningar av Gösta Eriksson, E-Arkitekter, Stockholm. FOTO: Ingrid Sjöström.

FIGUR 8. Johanneskyrkan, Masthugget, Göteborg, byggd på 1860-talet efter ritningar av J.A. Westberg, justerade av J.A. Hawerman. Kyrkan uppfördes av en stiftelse och var tidvis sjömanskyrka, tidvis församlingskyrka, från 1996 disponerad av Stadsmissionen, som genomfört en delning av kyrkorummet i en östlig kyrksal och en västlig del för samling och servering. Fotograf: Håkan Berg. REPROFOTO: Uppsala Universitetsbibliotek.

ma byggnad som gudstjänstlokalen upplevs som mycket viktiga i församlinglivet, inte minst under den mörka och kalla årstiden. Genom att lägga in församlingslokaler, pastorsexpedition, kök och café i själva kyrkan kan byggnader som använts till församlingshem frigöras och försäljas, och församlingens ekonomi förbättras.

Exempel på sådana ombyggnader finns i Lima i

Dalarna (fig. 7), Johanneskyrkan i Göteborg¹⁸ (fig. 8) och Naum i Västergötland. Det finns också många exempel från 1930-talet och framåt på att man inrett en "lillkyrka" i någon del av kyrkan, antingen i koret, i sakristian eller i en avdelad del i kyrkorummet. Lillkyrkan är billigare att hålla uppvärmd, och känns mer intim och ombonad. Det större kyrkorummet används då enbart vid större

högtider, och kan hållas i en lägre temperatur.

När kyrkor brunnit, men inte totalförstörts, har man ofta genomfört en liknande lösning. Branden har givit anledning att förändra, hellre än att rekonstruera ett kyrkorum som inte fullt ut behövs. I Ryssby i Småland byggdes efter branden år 2001 kyrkan upp med långhuset uppdelat i en kyrkdel och en församlingsdel med kafé. I Trönö nya kyrka i Hälsingland har det västra partiet av långhuset lämnats som en öppen gård och kyrkorummets längd halverats.¹⁹

I alla dessa exempel har det ursprungliga kyrkorummet kraftigt förändrats till sin karaktär. Man har enligt min mening fått ett kor och ett avkortat långhus som inbjuder till samling och intimitet genom mindre mått och större breddformat, men på bekostnad av de välberäknade och harmoniska proportioner som rummet från början givits av skickliga arkitekter och byggmästare. Det ställs höga krav på den arkitekt som ska gestalta ombyggnaden och de nya rummen. Inte minst inredningen av kafédelen måste ägnas stor omsorg. Man ser alltför många exempel på torftig möblering och inredning av klubblokalstyp med furumöbler, som kontrasterar mot inredningen i det intilliggande kyrkorummet.

Avslutning

Differentierad användning av kyrkor och kombinationsbrukade kyrkor kommer av allt att döma att bli en realitet i många delar av landet inom en snar framtid. Endast en landsomfattande nyväckelse skulle kanske kunna hejda utvecklingen. Det är mer oklart hur många fall av återbruk med helt ny användning och med ny huvudman vi kommer att möta. Det är bara att hoppas att de kloka krafter som arbetar med frågan inom Svenska kyrkan och kulturmiljövården kan styra förloppet så att kulturarvet inte lider skada och så att kyrkorna kan behålla sin roll som mötesplatser och bygdesymboler.

De flesta av oss vill nog helst se återbruksfunktioner som kan förenas med respekt för den

kyrkliga historien och konsten: konsertsal och museum eller utställningshall, kanske bibliotek och läsesal, rum där människor rör sig stilla och kontemplativt. Att upplåta Svenska kyrkans kyrkor för andra trossamfund än den svenska lutherska: frikyrkliga, katolska eller muslimska, känns för många – men inte för alla – också tänkbart och lämpligt. Sådana lösningar är inte orealistiska för nedlagda kyrkor i städer eller i trakter med gott befolkningsunderlag, men betydligt svårare att tillämpa i avfolkningsbygder.

Kanske vi måste vänja oss också vid mer okonventionella lösningar för några av landsbygdens mindre ömtåliga kyrkor. Valet kan komma att stå mellan att mista kyrkan genom rivning och att upplåta den som t.ex. föreningslokal, kontor, förråd, turistbyrå, vandrarhem, dagvård för äldre eller motionshall, kanske även bostad. Hur man i ett sådant läge ska förfara med dels kyrkogården, dels interiörens kyrkliga inventarier hör till de frågor som nu är under diskussion.

För att så många kyrkor som möjligt ska kunna bevaras och brukas som kyrkor måste de bli mer allmänt kända och besökta. Nu behövs stora informationsinsatser, så att allmänheten likaväl som opinionsbildare och politiker får klart för sig vilka skatter som döljs i kyrkorna. Mera bokverk, studiecirklar, kyrksafaris, visningar! Vilken fantastisk tv-serie det skulle kunna bli!²⁰

Ingrid Sjöström är docent i konsthistoria vid Stockholms universitet, där hon varit verksam som bl.a. forskarassistent och lektor 1962-89. Därefter fram till pensioneringen 2003 antikvarie och chef för Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektledare för forskningsprojektet "Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria" 1996-2001.

ingrid.c.sjostrom@telia.com

Noter

1. Binney-Burman 1977. En översikt över hur övertaliga kyrkor hanteras i Norden, Nederländerna och Storbritannien ges i *Fädernas kyrkor – till varje pris?* 1992. En aktuell rapport från England ger Hjærtström, 2006.
2. Binney-Burman 1977.
3. Albatici-Frattari 2005. Rapporten förmedlad genom arkitekt Loredana Lasala, Rom.
4. Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML), Riksantikvarieämbetets allmänna råd till kap. 4 KML.
5. *Fädernas kyrkor – till varje pris?* 1992, *Fädernas kyrkor – och framtidens?* 1996.
6. PM ang. långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor, 2006; "Levande arv", Svenska kyrkan, 2007.
7. Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor, 2002.
8. Projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Projektrapporter utges av Riksantikvarieämbetet. Hittills har 13 landskapsrapporter utkommit.
9. Elmén Berg 1997.
10. Bäckström-Bromander 1995. Se även Bromander 1998.
11. Church of England hemsida, "churches make neighbourhoods a better place to live", 31 jan. 2006.
12. *Fädernas kyrkor – och framtidens?* 1996, kap. 6; PM angående långsiktig ..., RAÄ 2006.
13. Sjöström 2006. Rivningen genomförs i september 2007.
14. Löfvenhaft 2006.
15. Uppgifterna om kyrkans tillkomst och utformning huvudsakligen hämtade från Henrik Widmarks otryckta rapport 2000.
16. Sjöström otryckt PM 2004.
17. Flera svenska, tyska och engelska exempel presenterades av ark. Lennart Arfvidsson i en bilaga till *Fädernas kyrkor – och framtidens?* 1996; engelska exempel på "adaption" visas även i Binney-Burman 1977, s. 177ff.
18. Jarlert-Lindblad 2005, s. 71ff.
19. *Kyrkan brinner!* 2004.
20. En väl genomarbetad och innehållsrik synops för TV-serie om kyrkornas kultur har utarbetats av Katarina Dunér och Elisabeth Svalin m.fl.

Käll-och litteraturförteckning

Otryckta källor

Handlingar, domslut och foton betr. resp. kyrka i Antikvarisk Topografiska Arkivet (ATA), Stockholm.

Hemsidor för English Heritage, Scottish Heritage, Church of England, Scottish Redundant Churches Trust, Protokoll och utredningar, Riksantikvarieämbetet.

Hjærtström, Raoul, 2006, *Rapport från konferensen "A Strong City: Church Buildings – Faith – Regeneration"*, London 16 maj 2006. Riksantikvarieämbetet (Margareta Biörnstads fond, stipendiater).

"PM angående långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor", PM och konferensrapport, Riksantikvarieämbetet 2006 (Markus Dahlberg, Ingrid Schwanborg).

"Levande arv. Teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader", manuskript för utgivning 2007, Svenska kyrkan.

Sjöström, Ingrid, *Stjärnholms kyrka. Konsekvensbeskrivning av olika användningsalternativ*. PM 2004 på uppdrag av Länsstyrelsen i Södermanlands län.

Widmark, Henrik, 2000, "Femton kyrkor i Skåne. En modell för kulturhistorisk värdering av kyrkobyggnader", *Rapport från projektet Övertaliga kyrkor*, Länsstyrelsen i Skåne.

Muntliga uppgifter

Erik Nordin, f. länsantikvarie, konsult i kyrkliga frågor, Svenska kyrkan.

Bo Larsson, avd.chef, Svenska kyrkans avd. för utveckling, forskning och kultur.

Markus Dahlberg, Riksantikvarieämbetet.
Ingrid Schwanborg, Riksantikvarieämbetet.

Tryckta källor och litteratur

Albatici, R- Frattari, A, 2005, "Adaption of redundant churches to alternative uses in the Italian context", *Atti del convegno XXXIII IAHS World Congress on Housing, Pretoria 27-30 sept. 2005*.

Binney, Marcus & Burman, Peter (red.), 1977, *Change & Decay, The Future of Our Churches*.

Bromander, Jonas, 1998, "Rör inte vår kyrka! Några kyrkliga traditionsbärares berättelser om kyrkorummet", *Tro & tanke* 1998:7.

Bäckström, Anders och Bromander, Jonas, 1995, "Kyrkobyggnader och det offentliga rummet. En undersökning av kyrkobyggnadens roll i det svenska samhället", *Svenska kyrkans utredningar* 1995:5

Elmén Berg, Anna, *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturmiljövård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. 1997 (diss.), Umeå universitet.

Fädernas kyrkor – och framtidens, 1996, Svenska kyrkans utredningar 1996:1, sekr. Clarence Nilsson.

Fädernas kyrkor – till varje pris? 1992, Diskussionsbetänkande, 1990 års kyrkobyggnadsutredning, sekr. Clarence Nilsson.

Jarlert, Anders och Lindblad, Jakob, 2005, *Försunna kyrkor i Göteborg*.

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor – en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan, Riksantikvarieämbetet 2002.

Kyrkan brinner! Vad händer sedan? Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:2.
Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML), uppdaterad 2006:707.
 Löfvenhaft, Sören, 2006, "Saliga salonger", art. om Sundby sjukhuskyrkas ombyggnad till bostad, *Dagens Nyheter* 2005 04 16.
Riksantikvarieämbetets allmänna råd till kap. 4 lag (1988:950)

om kulturminnen m.m., Kulturrådets författningssamling 2005:2
 Sjöström, Ingrid, 2007, "Får man riva en kyrka? Fallet Maglarp's nya kyrka i Skåne", *Stad, bus, rum. Studier tillägnade Thomas Hall*, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet (under utgivning).
 "Tidernas kyrka", 1996, temanummer av *Kulturmiljövård*, 3-4 1996, utg. av Riksantikvarieämbetet.

"Church building for sale" – "Church to let." New uses for old churches?

by Ingrid Sjöström

Summary

The Church of Sweden, which had been a state church ever since the Reformation, was disestablished in 2000. The "divorce" had been a long time in the making, through a succession of Government Commissions. It was foreseen that Church revenues would decline with the number of members paying ecclesiastical tax. Events have borne this out, with the result that many parishes have found their church buildings hard to maintain, despite generous state grants for the preservation of heritage qualities. There are many churches where attendance figures for services and baptisms etc. have been falling for a long time.

The problems are the same all over Europe. In other countries, under-utilised church buildings have often been pulled down or sold off for non-religious use. In Sweden, both the Church of Sweden and heritage conservation authorities are intent on avoiding such drastic expedients. Swedish heritage legislation provides stronger safeguards for church buildings than in most other countries. All churches predating 1940, and a select number of more recent date, are protected, and every change is subject to approval by the county administrative board. In addition, there is strong popular support for preserving churches as a unifying symbol and a focal point of the community, even among secularised residents who play no part in church life.

Strategies tested in Sweden for retaining churches for religious use comprise the formation of larger and financially more viable parochial units with many churches, the churches themselves being available for a variety of uses on their own terms, and the gathering of several different functions in one and the same church building. This latter method – adaptation – is primarily applicable to the larger and younger churches of the 19th and 20th centuries,. In several such instances, the church interior has been partitioned into a smaller "church proper" and facilities for social and café activities.

So far, very few churches indeed have passed into non-ecclesiastical ownership and a new function. Skeppsholmen Church in Stockholm and Allhelgonakyrkan (All Saints) on the island of Ven in Skåne are quoted as examples of this kind. When such changes occur, the new owner, as a rule, shows little interest in the preservation of furnishings and fittings having a religious symbolism.

Even though there is no immediate risk of churches being pulled down in Sweden, financial and demographic circumstances augur great changes where many churches are concerned. It is important that the general public should become acquainted with the hidden and increasingly unknown treasures of our churches, if a stronger body of opinion is to be mobilised for their protection and preservation.

Fenixpalatset

– från nöjespalats till pingstkyrka

av Anna Micro Vikstrand

NÄR FÅGEL FENIX BLIR GAMMAL brinner han upp och ur askan reser sig en ny, ung Fenix. Myten om Fågel Fenix härstammar från antiken men med åren har den även kommit att stå som en symbol för Kristi uppståndelse. Fenixpalatset på Norrmalm i Stockholm har såsom sin namnlåtare återuppstått flera gånger och slutligen genomgått en förvandling till pingstkyrka.¹ Hur klarar en profan byggnad en sådan omvandling? Ändrat användningsområde brukar ofta innebära stora arkitektoniska ingrepp, exempelvis när kontorslokaler eller sjukhus byggs om till bostäder. Det är inte ovanligt att endast fasaden bevaras. Att en profan lokal ändras till en sakral innebär en drastisk förändring av funktion som skulle kunna motivera stora ingrepp i byggnaden. Fenixpalatset uppfördes som nöjespalats med exklusiva interiörer, interiörer som i stor utsträckning har kommit att bevaras. Vad beror detta på? Inställningen till gudstjänstlokalen skiljer sig mycket åt mellan olika samfund. Är det av någon betydelse att det var en pingstförsamling som tog över Fenixpalatset? I det följande ska jag försöka utreda denna fråga, men först kan det vara på sin plats att presentera själva byggnaden och dess historia.

Initiativet till Fenixpalatset togs av affärsmannen Carl Smitt. Han ägnade sig bl.a. åt byggnadsverksamhet och lät uppföra ett tjugotal hus i Stockholm.² Carl Smitt var idrottsintresserad och känd både som en djärv isjaktseglare och ballongfarare. Hans intressen spelade troligtvis en avgörande roll när han tillsammans med kompanjonen Rolf Wessman bestämde sig för att i Stockholm bygga ett stort sportpalats med rullskridskobana, bowlinghall, biljardsalong och annat som var på modet på kontinenten. År 1910 fick de byggnadslov för att uppföra ett sportpalats på tomten Adolf

Fredriks kyrkogata 10 och Wallingatan 3 på Norrmalm.³ Under det tidiga 1910-talet började dock rullskridskoåkning bli omodernt på kontinenten och det är troligt att det var därför som Smitt och Wessman i juni 1911 ansökte om att få ändra rullskridskobanan till en musiksalong.⁴ Biljardsalongen och bowlinghallen blev kvar, men husets inriktning ändrades från sportpalats till nöjespalats med exklusiva restauranger och musikuppträdanden.

Onsdagen den 17 januari 1912 öppnades Fenixpalatset och det fick snabbt en plats i stockholmarnas hjärtan. Fenixpalatsets musikaliska glansperiod började dock först 1914. Konserterna leddes av Otto Trobäck som var musikdirektör vid Västmanlands regemente och Göta livgarde. Militärörkestrarna var vid denna tid inte fast anställda av Försvaret utan livnärde sig genom att spela på exempelvis Berns och Fenixpalatset. Från och med 1917 uppförde även Ernst Rolf kabaréer på Fenixpalatset.⁵ Sedan 1896 hade det varit förbjudet att servera rusdrycker i varietélokaler. Det var dock en tøjbar lag. Det gick bra att sälja öl och vin i samband med uppträdanden av sångare och starksprit kunde man servera i intilliggande rum. Rusdrycksförordningen skärptes dock väsentligt 1917. Det blev då förbjudet att sälja alkohol i samband med kabaréer och publiken uteblev. Ledningen på Fenixpalatset försökte hålla ut så länge som möjligt, men hösten 1918 stängdes Bakfickan och Ernst Rolf slutade. Restaurangrörelsen på Fenixpalatset såldes 1920 till SARA-bolaget.⁶ Under ett halvt år renoverade man lokalerna grundligt. All kabarérekvisita plockades bort och interiören återställdes i möjligaste mån till originalskick.⁷

Den 28 januari 1921 öppnades Fenixpalatset igen och fr.o.m. 1922 arrangerades dansaftnar två gånger i veckan både i musiksalongen och uppe

FIGUR 1. Teckningen föreställer musiksalongen och fanns med i programbladet från Fenixpalatsets invigning den 17 januari 1912. Bilden är tagen från Myggans nöjeslexikon, bd 6, s. 15.

i Franska matsalen. Det hade börjat bli populärt att dansa mellan borden. SARA-bolaget beslöt dock redan 1927 att lägga ned verksamheten. De stora lokalerna stod mest tomma fram till 1930 när Sten Hellberg, ägare av Brända tomten och Bäckahästen, startade vinrestaurangen Kaos i Fenixpalatsets lokaler, dock utan spriträttigheter. Hellberg lät bygga om Franska matsalen till en liten intim teater som döptes till "Den glada åsnan". Hellberg blev dock ingen långvarig ägare av Fenixpalatset utan redan nästföljande år lades restaurangen och teatern ned.⁸

I juli 1931 köpte Paul Meier, ägare av Oxtorgskällaren och tidigare bl.a. en av cheferna för Grand Hotel, Fenixpalatset. Han stiftade med utgångs-

punkt från det tidigare företaget Nya Restaurang-etablissemang Kaos AB som sedan inom Fenixpalatset drev ett dansetablissemang efter kontinentalt mönster med stor orkester, varit attraktioner under pauserna samt dans- och skönhetstävlingar, allt till stockholmarnas stora förtjusning. Återigen hade Fenixpalatset vind i seglen och arbetade sig på nytt fram till en plats i främsta ledet. Under åren 1934 till 1937 renoverades Fenixpalatset varvid musiksalongen, läktarna och Franska matsalen fick tillbaka sitt ursprungliga utseende. Medvinden höll dock inte i sig särskilt länge och 1940 var lokalen åter till försäljning.⁹ Denna gång var det dock ingen krögare som köpte fastigheten utan Östermalms fria församling, en ung pingstförsamling. Man hade endast 200 medlemmar så något behov av att disponera hela fastigheten fanns ej. Restaurangen och festvåningen hyrdes därför ut till hushållsskolan Margaretaskolan som kom att driva restaurangrörelse i huset fram till 1973.¹⁰

På mitten av 1980-talet bytte församlingen namn till Citykyrkan efter att under en period ha kallat sig för Fenixkyrkan. Fenixkyrkan är annars ett passande namn för en pingstkyrkoförsamling då det inom pingströrelsen har funnits en stark tro på Jesu snara återuppståndelse, åtminstone under rörelsens ungdom. Sedan Margaretaskolan hade flyttat drev Citykyrkan ett kafé för församlingsmedlemmarna uppe i festvåningen. 1990 öppnades kaféet för allmänheten. Församlingen har idag ca 1200 medlemmar, varav ca 350 är aktiva. Man disponerar de flesta lokalerna i huset, men hyr ut några kontorsrum. Dessutom hyr några unga församlingar in sig i huset.¹¹

Byggnaden

Fastigheten, som är uppförd 1911, består av två gathus och två gårdsflyglar. Gathuset mot Adolf Fredriks Kyrkogata har fem våningar samt inredd vind.¹² Här ligger Fenixpalatsets huvudentré och fasaden är därför mer påkostad än den vid Wallingatan. De två understa våningarna är klädda med rödgrå granit, övriga våningsplan är putsade. Mellan de två entrédörrarna finns två fyrkantiga pelare av polerad svartgrå granit med kapital av brons. Tredje och fjärde våningen är grupperade i kolossalordning med tre pilastrar i polerad svartgrå granit. På dessa våningsplan finns dessutom

två burspråk och tre balkonger. Svagt rundade burspråk och balkongräcken av smidesjärn, som det här är frågan om, är vanliga drag på bostadshus i Stockholm från 1900-talets första år. Användandet av smårutiga fönster i burspråken visar dock att arkitekt Hjalmar Westerlund,¹³ som har ritat fastigheten, även lät sig influeras av nationalromantiken som slog igenom under 1910-talet. Pilastrarna i kolossalordning ger därtill fasaden ett klassiserande drag.

Gathuset mot Wallingatan har fem våningar och en souterrängvåning. Fasaden är putsad och även här finns två rundade burspråk. Gårdshuset har en respektive två våningar samt inredd vind. Den asfalterade gården är byggd över den stora musiksalongen och upptas till största delen av den en våning höga lanterninen som förser salongen med dagsljus. Fastigheten är på totalt 5 000 m² och har två källarvåningar, varav den undre är på ca 400 m² och den övre på ca 700 m².

Det sparades inget på inredningen när Fenixpalatset byggdes. Det skulle vara flott och med alla tänkbara bekvämligheter, bl.a. hissar med hissförare.¹⁴ Entréhallen går genom två våningsplan. På den övre våningen finns en balkong som löper runt rummet. Balkongräcket är i mahogny och på kortsidorna är fågeln Fenix snidad. Golvet består av vit marmor med gröna inläggningar. Väggarna och taket under balkongen är klädda med grön marmor. Entréhallen med sina äkta material i mörka färger ger ett tungt maskulint intryck som påminner om den nationalromantiska stilen. Denna är dock inte renodlad utan blandas med klassiserande detaljer såsom pilastrar och stucklister i taket.

Innanför entréhallen ligger den stora musiksalongen som är på ca 500 m² och går genom tre våningar. Läktaren sträcker sig över tre av rummets sidor. Ovanför finns loger som sticker ut som runda balkonger längs långsidorna och salen kröns av en stor, välvd glaslanternin. Golvet består av ekparkett och väggarna har målad panel med väggspeglar. Både på panelen och på pelarna som bär upp läktaren är initialerna FP snidade.

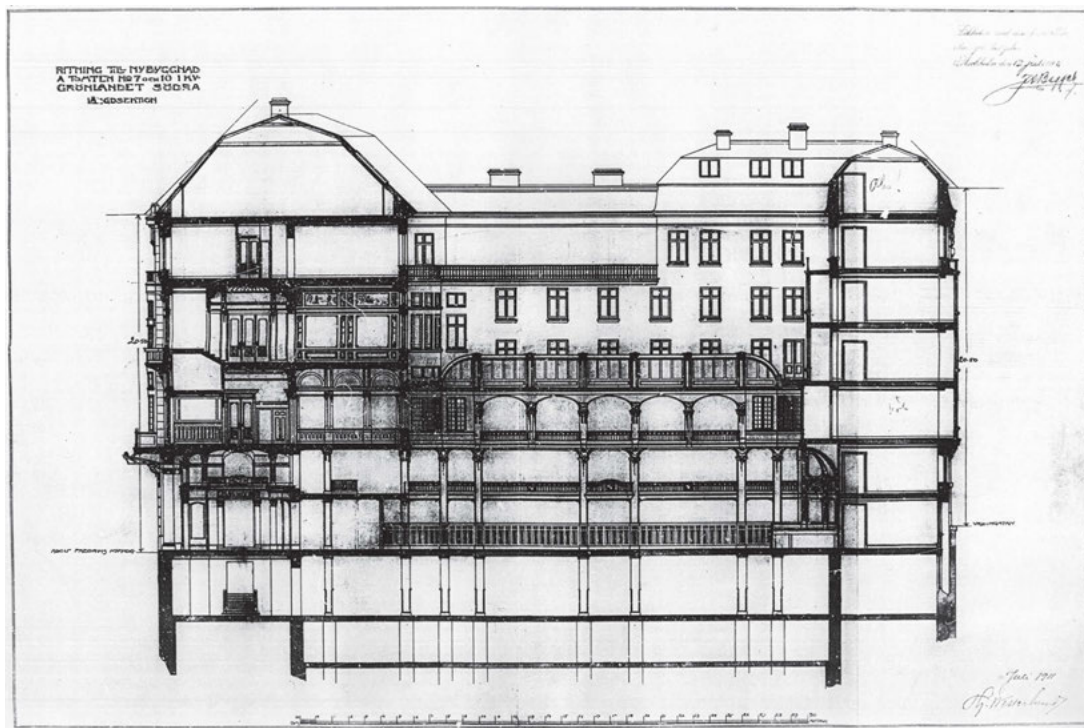
Rummet är uppbyggt som en teatersalong, med upphöjd scen, läktare och loger. Det som avviker från detta mönster är salongen som inte har ett lutande golv med fasta bänkar utan en slät parkett som genom åren både har tjänat som dansgolv och hyst restaurangbord och stolar. Rummets ut-

FIGUR 2. Fenixpalatsets fasad mot Adolf Fredriks Kyrkogata smyckades med pilastrar i svartgrå granit och kapital av brons. Fasadritning, Grönlandet 10, Stadsbyggnadsnämndens arkiv, Stockholm.

formning har en ljus och luftig karaktär som i hög grad skiljer sig från entréhallens. Den ger snarare ett intryck av att arkitekten i detta rum har varit inspirerad av nybarock blandat med nyklassicism. På pelarna finns dock skuren dekor i form av olika frukter och bär som vittnar om influenser från nationalromantiken.

I den övre källaren fanns bowlingbanorna. Vid huvudentrén låg en cigarraffär och på andra våningen fanns Franska matsalen med plats för 110 gäster samt ett kafé som hade direkt kontakt med logerna i musiksalongen.¹⁵ Väggarna i Franska matsalen har mahognypanel med intarsia föreställande olika frukter och initialerna FP. Taket är slät-

FIGUR 3. Den stora musiksalongen som går genom tre våningar ses i mitten av ritningen. Det välvda glastaket höjer sig därtill ytterligare en våning. Sektionsritning, Grönlandet 10, Stadsbyggnadsnämndens arkiv, Stockholm.

putsat och har en rad med kassetter i mahogny längs ytterkanten. Bruket av träpaneler smyckade med frukter ger rummet ett nationalromantiskt drag, men man har använt sig av mahogny i stället för ek som annars var ett vanligt förekommande träslag under 1910-talet.

På tredje våningen fanns festvåningen med en bankettsal för 150 personer, ett turkiskt rökrum, intima salonger och klubbрум.¹⁶ Bankettsalen som är L-formad inreddes konsekvent i gustaviansk stil. Väggarna har vit panel med gröna sidentapeter i speglarna. Taket är vitt med gulddekor. Det turkiska rökrummet har ett rikt dekorerat kassetterat stucktak. På långsidans vägg finns en väggmålning som troligtvis ska föreställa ett turkiskt landskap. Den fjärde våningen inreddes med möteslokaler och på vinden fanns bl.a. två biljardrum.¹⁷

Stilmässigt är Fenixpalatset i hög grad eklektiskt. Stil har valts utifrån vad som har ansetts passa det enskilda rummets användningsområde. Det är dock sällan som en stil är helt genomförd, utan vanligen har arkitekten blandat detaljer och drag från olika perioder. Runt sekelskiftet 1900 blev

jugendstilen på modet för att kort därefter följas av nationalromantiken. Båda var en reaktion på 1800-talets historiserande nystilar. Hus uppförda i framför allt nationalromantisk stil är ofta ytterst konsekvent genomförda. Fenixpalatsets blandning av stilar visar att arkitekt Hjalmar Westerlund har blivit skolad i 1800-talets nystilar. Han var van vid att förhålla sig fritt till dem och kunna plocka in de stilelement som han ansåg passade för ändamålet. Detta förhållningssätt har han sedan behållit även när andra stilideal har kommit på modet.

Profan blir sakral

Pingströrelsen har sina rötter i den radikala väckelsen som växte fram under 1800-talet. Dess stora genombrott fick rörelsen i Los Angeles 1906. Pingströrelsens tidigaste anhängare hade ofta ett förflutet inom baptismen eller metodismen. Liksom metodismen betonar pingströrelsen ett disciplinerat kristet liv och från baptismen har man övertagit vuxendopet. Pingströrelsen har fått sitt namn av att man eftersträvar att återuppliva det

FIGUR 4. Under Fenixpalatsets glansdagar framfördes kabaréer och dans till stor orkester i musiksalongen. Idag används rummet som gudstjänstlokal av Citykyrkan. FOTO: författaren.

FIGUR 5. (nedan) Entréhallen ger ett maskulint intryck med väggar klädda i grön marmor och räcken samt dörrar i mörk mahogny. FOTO: författaren.

som hände den första pingstdagen i Jerusalem när den heliga anden utgöts över lärjungarna. Dessa andedop, som ofta karakteriseras av tungomålslande, är det enda som ger fullständig visshet om att man har blivit frälst.

Till norra Europa kom pingströrelsen med baptistpastorn Thomas Ball Baratt, som var verksam i Norge i början av 1900-talet. Den svenska baptistpastorn Lewi Pethrus träffade Baratt 1907 och blev kort där efter anhängare av rörelsen. Pingströrelsen spreds snabbt i hela Sverige och Pethrus kom att ses som dess frontfigur. Varje pingstförsamling är fristående och självständig, men den stora Filadelfiaförsamlingen i Stockholm där Pethrus verkade har sedan starten 1910 haft en central roll inom rörelsen.

Pingströrelsen har inte några uttalade riktlinjer om hur en gudstjänstlokal ska se ut. På samma gång som man förespråkar enkelhet vill man gärna hedra Gud med ett vackert rum. Enligt Brita Sandgren, som var med som ung församlingsmedlem vid tiden för köpet av Fenixpalatset, förekom ingen diskussion om en eventuell konflikt mellan kravet på enkelhet och den överdådighet som till viss del präglar Fenixpalatset. Inte heller ska det ha förekommit några diskussioner om att det skulle vara något problem att överta en lokal som ursprungligen var tänkt för ett nöjesliv som inte helt överensstämmer med pingströrelsens tankar om ett disciplinerat kristet liv. Den stora frågan rörde i stället hur en ung församling med endast 200 medlemmar, till största delen ogifta kvinnor, skulle ha råd att köpa en fastighet för en miljon kronor. Delar av medlen fick man dock ihop genom att medlemmarna donerade vad de hade råd med. Resten av pengarna lånade man från Filadelfiaförsamlingen i Stockholm.¹⁸

Upplevelsen av ett extatiskt tillstånd är ett centralt tema inom pingstväckelsen. Varje möte bör helst bli en upprepning av det första pingstund-

FIGUR 6. I Fenixpalatsets forna bankettsal driver Citykyrkan idag ett kafé. FOTO: författaren.

ret. Med denna inriktning blir all fast organisation onödig eller ses rent av som ett hinder. Det är förklaringen till varför det inte finns någon central förvaltning inom pingströrelsen. I stället är alla församlingar fristående. På samma sätt är det med lokalernas utformning. Det finns inget teologiskt motiv att utsmycka lokalerna eller ge dem en form som påminner om kyrkobyggnader. Gudstjänstlokalen ses bara som ett skal kring församlingen i väntan på andedopet.¹⁹ I Fenixpalatsets musiksalong fann man allt man förväntade sig av en gudstjänstlokal. Här fanns gott om utrymme för sittplatser – både i salongen och på läktaren – och en rymlig scen. Under ett pingstmöte ska ett stort antal personer få plats på scenen: funktionärer, inbjudna talare, frälsta och frälsningssökande. Åsynen av de samlade på scenen tillsammans med talen och sångerna under gudstjänsten är tänkta att försätta församlingen i ett extatiskt tillstånd.²⁰

Eftersom församlingen inte hade några fasta riktlinjer för hur gudstjänstlokalen skulle utformas kom man att renovera Fenixpalatset relativt varsamnt. Som arkitekt för ombyggnaden anlätades

Adrian Pettersson. Musiksalongen gjordes om till gudstjänstlokal. På det forna dansgolvet monterades 590 fasta stolar och på läktaren placerades bänkar för 390 personer. Man förväntade sig således att församlingens medlemsantal skulle komma att öka rejält. De övre logerna sattes igen och utrymmet bakom kom i stället att användas av Margaretaskolan som kök.²¹ Genom ighesättningen förbättrades akustiken i lokalen avsevärt. Väggen bakom scenen byggdes om och absiden återställdes i sitt gamla skick i grönt, guld och grått. Här skulle man ha kunnat vänta sig ett kors eller någon annan kristen symbol, men eftersom den kyrkliga symboliken inte ansågs nödvändig eller ens önskvärd lät man i stället Fenixpalatsets ursprungliga utsmyckning med en lyra i guld vara kvar. Några blindpelare vid estraden och i läktarvinklarna togs bort för att förbättra sikten och en dopgrav sattes in under scengolvet.²² Från graven ledde en gång in under scenen till ett omklädningsrum så att de nydöpta församlingsmedlemmarna på ett smidigt sätt kunde avlägsna sig. Bakfickan blev samlingslokal och övningslokal för kören. Här tog man

endast bort bardisken – barskåpet behöll man däremot för att lägga noter i.²³ Franska matsalen gjordes om till en mindre gudstjänstlokal med lösa bänkar. Utrymmet mellan scenen i musiksalongen och Wallingatan gjordes om till bageri som Margaretaskolan drev och den forna cigarraffären och toaletterna vid foajén byggdes om och användes av Margaretaskolan som affär. Ekonomitrymme-
na ändrades även till viss del för att överstäm-
ma med Margaretaskolans önskemål.²⁴ År 1954 bygg-
des bowlinghallen i källaren om till lagerlokal och
musikrum.²⁵

Fenixpalatset har som framgått lagts ner och
återuppstått flera gånger. Den största förändring-
en av användningsområde skedde när Östermalms
fria församling tog över byggnaden. Trots att an-
vändningsområdet då ändrades radikalt skedde
inte någon större ombyggnad av byggnaden än
när SARA-bolaget eller Paul Meier tog över loka-
lerna. De största förändringarna gjordes dessutom
för Margaretaskolans räkning och inte för försam-
lingen.

Olika samfund ställer olika krav på sina lokaler

Det verkar finnas ett samband mellan hur länge
ett samfund har funnits och dess inställning till
gudstjänstlokalens utformning. När församlingen
är ung är förkunnelsen av Guds ord det viktigaste.
Det finns inget behov av fasta regler för hur rum-
met ska utformas. En ung församling får ofta till
att börja med hyra in sig i andras lokaler och har
då inte någon större möjlighet att påverka hur
rummet ser ut. Ett exempel på en sådan försam-
ling är Tomaskyrkan som bildades i slutet av 1990-
talet. Den har ingen egen gudstjänstlokal utan har
hyrt in sig i Katarina södra skola. Tomaskyrkans
pastor, Hans Johansson, anser att det enda som
behövs för att ett rum ska kunna tjänstgöra som
en gudstjänstlokal är att två människor möts och
ber. Av den anledningen spelar det fysiska rummet
ingen roll, men rummets utformning kan påverka
människor att komma i olika stämningslägen. Jo-
hansson tycker att ljuset och rymden är det vikti-
gaste i rummet, det är där stämningen finns.²⁶

Även Östermalms fria församling fick från bör-
jan dela lokaler med andra föreningar. Försam-
lingen hade sedan starten 1936 hyrt in sig i KFUM:s

lokaler på Brunnsgatan. Fyra år senare hade för-
samlingen 200 medlemmar och var i behov av en
egen gudstjänstlokal. Det finns två alternativa vä-
gar att gå när en församling vill skaffa sig en per-
manent gudstjänstlokal. Antingen uppföra ett eget
hus eller köpa en befintlig byggnad. I de flesta fall
är det billigare att köpa ett hus än att bygga ett nytt,
men Fenixpalatset var en så pass stor och därmed
dyr fastighet – långt större än vad församlingen
hade behov av – att det nog hade varit billigare
att låta bygga ett eget hus. Det centrala läget var
dock naturligtvis en stor fördel med Fenixpalatset.
Att det var möjligt att hyra ut delar av huset gav
dessutom församlingen en inkomstkälla.

Det har varit relativt vanligt bland olika pingst-
församlingar att köpa eller hyra profana byggnad-
er där man sedan låtit inrymma gudstjänstloka-
ler. Två andra exempel är Lewi Pethrus-stiftelsen,
LP-stiftelsen, som fr.o.m. 1968 hyrde danspalatset
Nalen vid Regeringsgatan i Stockholm och Elim-
församlingen som 1950 köpte Hippodromen i
Malmö. Nalen var planerad att rivas, men när LP-
stiftelsen visade sig intresserad av att hyra byggnad-
en sköts rivningsplanerna på framtiden. Huset
var vid övertagandet i stort behov av renovering
och lokalerna rustades upp för att kunna tjäna
som behandlingshem, kontor och personalbo-
städer. Den forna danslokalen blev själva guds-
tjänstlokalen. Väggmålningarna som fanns på
flera ställen i byggnaden ansågs för profana för
att passa i en pingstkyrka varför de spikades för.²⁷
LP-stiftelsen gick i konkurs 1997 och Nalen köptes
av Sveriges Artister och Musikers Intresseorgani-
sation, SAMI. Nalen har därefter återställts till sin
forna glans.

År 1950 flyttade Elimförsamlingen in i Hippo-
dromen i Malmö. Den runda byggnaden upp-
fördes 1899 och var, som namnet antyder, från
början avsedd för cirkusframträdanden. År 1922
blev den en teater och när Elimförsamlingen tog
över gjordes inga större ombyggnader. Det som
erfordrades – en scen och sittplatser – fanns re-
dan. Däremot uppfördes en dopgrav. Vissa detal-
jer som ansågs allt för världsliga plockades ner
och har sedan dess förvarats av Malmö kommun.
Elimförsamlingen sålde Hippodromen 1989 och
Malmö kommun har därefter låtit renovera den
till ursprungligt skick och den används idag av
Malmö dramatiska teater.²⁸

Det är som framkommit inte så ovanligt att en ung församling tar över en profan byggnad för att använda den som gudstjänstlokal. Det är däremot betydligt ovanligare att detta sker inom Svenska kyrkan. Svenska kyrkan har, i arkitektoniskt hänseende, inte någon officiell hållning i frågan om vilka rum som duger som gudstjänstlokaler. Det händer dock väldigt sällan att man tar över en befintlig lokal. Detta beror inte på att det inte skulle duga med ett rum som är byggt för ett annat ändamål, utan p.g.a. att Svenska kyrkan snarare har för många kyrkor än för få. I enstaka fall behövs dock en ny gudstjänstlokal, t.ex. i nya bostadsområden.²⁹ Biskop Henrik Svenungsson invigde i augusti 1997 den nya kyrkan i Farsta strand. Den är inhyst i en nerlagd Konsumbutik i Farsta strands gamla centrum. Att det hade varit en affär tidigare sågs inte som något problem utan den byggdes bara om efter de nya behoven. På taket uppfördes en sexhörnig lanternin, som ger ljus åt den lilla gudstjänstlokalen som rymmer 40 personer. På toppen av lanterninen sitter ett kors. De gamla skyltfönstren finns kvar men har blivit spröjsade. Lokalen är ombyggd och det finns inget kvar som tyder på att det tidigare har varit en matvaruaffär.³⁰

Katolska kyrkan är motsatsen till en ung oetablerad kyrka, men har trots det ungefär samma ställning i Sverige som frikyrkorna i förhållande till Svenska kyrkan. Medlemsantalet är inte särskilt högt, men har bl.a. genom invandring från katolska länder kommit att öka under 1900-talets andra hälft. Detta har gjort att man varit i behov av nya kyrkobyggnader och ibland har man löst lokalfrågan genom att ta över en profan byggnad. År 1968 flyttade den katolska församlingen St:a Eugenia in i biografen Regina vid Drottninggatan i Stockholm. Det var en högst temporär lösning då församlingen väntade på att den ordinarie kyrkan skulle byggas vid Kungsträdgårdsgatan. Trots att det var en tillfällig lösning ändrades lokalen helt för att passa den katolska församlingen. Scenen byggdes om till ett kor som avslutades med en konkav vägg i trä och i taket togs ett fönster upp som skulle leda blicken upp mot det himmelska ljuset. Vid ingången installerades två biktstolar och biljettkassorna byggdes om till en katolsk bokhandel. Inget av biografplaneringen fanns kvar efter tiden som kyrka.³¹

Slutdiskussion

Östermalms fria församling hade endast funnits i fyra år när Fenixpalatset köptes 1940. Det fanns vid denna tid ingen önskan om att smycka eller inreda lokalerna så att de skulle komma att likna en kyrka. Det viktiga var väckelsen, inte formen kring denna. Med tiden tenderar dock även radikala rörelser att bli konventionella. Idag har församlingen kors både inne i gudstjänstlokalerna och på fasaden. Denna förändring är inte nuvarande Citykyrkan ensam om utan hela Pingströrelsen har med åren börjat använda sig allt mer av traditionella kyrkliga symboler såsom kors och torn. För att citera Göran Lindahl: ”ur de fria väckelseåren har en kyrka framgått.”³²

Fenixpalatset har i hög grad klarat en omvandling till kyrka. Trots att användningsområdet har ändrats så är den ursprungliga inredningen relativt välbevarad. De förändringar som gjordes i samband med övergången var inte större eller mer genomgripande än de som hade skett vid tidigare ägarbyten. Vid i stort sett varje ägarbyte har Fenixpalatset setts som ett renoveringsobjekt, trots att det inte har rörts sig om särskilt många år sedan huset byggdes eller renoverades senast. Samtliga renoveringar måste dock ses som relativt varsamma. Ambitionen har oftast inte varit att ändra lokalerna för att passa det rådande modet utan att återställa lokalerna till dess forna skick. Detta beror troligtvis på att Fenixpalatset från början hade högklassiga interiörer utförda med dyrbara material.

Hur en profan byggnad klarar en omvandling till kyrka beror i hög grad på vilket samfund som tar över lokalen. Ju äldre ett samfund är desto klarare regler finns för hur rummet ska vara utformat. När jag talade med en kyrkoherde i katolska kyrkan om vilken betydelse rummets utformning hade för gudstjänsten blev han lite konfunderad. Han hade aldrig reflekterat över hur gudstjänstlokalen var utformad. För honom var det självklart vad som skulle finnas var. Det faktum att katolska kyrkan har ytterst specifika krav på hur en gudstjänstlokal ska se ut betyder att de förändringar som görs av en profan byggnad som de tar över kan bli ganska stora.

Pingströrelsen har däremot inte några specifika krav på hur gudstjänstlokalen ska se ut men är gärna Gud med ett vackert rum. Detta gör att de

byggnader de har tagit över har renoverats relativt varsamt. Fenixpalatset, Nalen och Hippodromen är alla tre exempel på nöjespalats som har omvandlats till gudstjänstlokaler av pingstförsamlingar. Har församlingarna velat ändra på något som har ansetts ha alltför världslig karaktär verkar det som om man främst har valt att spika för eller plockat ner och lagt undan det. Med andra ord har man valt att göra en reversibel förändring. Jag tror dock inte att man medvetet har valt att göra reversibla förändringar för att det ska vara möjligt att en dag återställa lokalerna till deras ursprungliga skick och användningsområde. Att man har valt att göra relativt små ingrepp i lokalerna beror

troligtvis i stället på att det har varit mest ekonomiskt och för att man har tyckt att rummen har varit vackra och därmed gett gudstjänsten en värdig inramning.

Anna Micro Vikstrand, f. 1970, disputerade ht. 2005 på avhandlingen *Strävan efter ett ordnat samhälle. Stadsplanering i Huddinge 1900–1960* vid konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. Hon har främst inriktat sig på 1900-talets arkitekturutveckling och stadsplanering.

anna.micro.j@swipnet.com

Noter

1. Ordet *kyrka*, vars ursprungliga innebörd är herrens hus, används i tre olika betydelser. I de kristna trosbekännelserna ses "en helig allmänlig kyrka" som ett verk av den heliga Anden, bäraren av Kristi fortsatta närvaro i sin menighet. *Kyrka* är även en benämning på olika trossamfund t.ex. Svenska kyrkan eller pingstkyrkan. Ordet används dessutom i den ursprungliga betydelsen Herrens hus, d.v.s. för en byggnad där man firar gudstjänst. Vanligen använder man ordet kyrka om en byggnad som enbart är avsett för detta ändamål. Om det i samma hus även finns rum som har profana funktioner blir det mer problematiskt då det endast är de delar av byggnaden som är tänkta att fira gudstjänst i som borde gå under benämningen kyrka. Dessa rum kan i stället kallas för gudstjänstlokaler. Någon sammanfattande benämning för hus som både har gudstjänstlokaler och andra rum finns egentligen inte. Jag har valt att kalla Fenixpalatset för pingstkyrka då det för församlingar inom pingströrelsen är vanligare att man har byggnader som rymmer flera olika funktioner än det är t.ex. inom Svenska kyrkan eller Katolska kyrkan. När jag syftar på det enskilda rum där man firar gudstjänst använder jag benämningen *gudstjänstlokal*.
2. Ett av dem var huset vid Skeppsbron 44 där restaurang Zum Franciskaner ligger.
3. SBN, Grönlandet Södra 7 och 10, *Bygglövshandlingar*, 1910-04-15.
4. SBN, Grönlandet 7 och 10, *Ritningar*, 1911-07-18.
5. Ericson 1985.
6. Ericson 1985.
7. SBN, Grönlandet Södra 7 och 10, *Bygglövshandlingar*, 1920.
8. Ericson 1985.
9. Ericson 1985.
10. Sandgren 1998.
11. Fagerström 2006.
12. Avsnittet bygger, om ingen referens ges, på Stockholms stadsmuseums byggnadsinventering från 1974-75 och okulärbesiktning.
13. Hjalmar Westerlund (1872-1946) var verksam i Stockholmsområdet. Han har bl.a. ritat villa G Robb i Västerhanninge 1918 och en ombyggnad av fastigheten Hornsgatan 6 samma år. Arkdok, arkitektregistret och ritningsaccessionsregistret AM 1992-11.
14. Svanell 1985.
15. Ericson 1990, bd. 6, s. 15.
16. Ericson 1990, bd. 6, s. 15.
17. Ericson 1990, bd. 6, s. 15.
18. Sandgren 1998.
19. Lindahl 1955, s. 162-163.
20. Lindahl 1955, s. 165.
21. SBN, Grönlandet Södra 7 och 10, *Bygglövsansökan*, 1940-07-12.
22. Pietro 1940.
23. *Dagens nyheter*, 1940-11-01.
24. SBN, Grönlandet Södra 7 och 10, *Ombyggnadsritningar*, 1940-07-12.
25. SBN, Grönlandet Södra 7 och 10, *Ombyggnadshandlingar*, 1954-11-25.
26. Johansson 1998.
27. Olsson 1998.
28. Karlsson 1998.
29. Brunne 1998.
30. Hedlund 1998.
31. Hornung 1998.
32. Lindahl 1955, s. 166.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkitekturmuseets arkiv, Stockholm

Arkdok

Arkitektregistret

Ritningsaccessionsregistret

Stadsbyggnadsnämndens arkiv, SBN, Stockholm

Grönlandet 7 och 10

Bygglovshandlingar

Ritningar

Stockholms stadsmuseums arkiv, Stockholm

Byggnadsinventering 1974-75

Svanell, Elon, 1985, *ljudupptagning* 1985-II-18

Ericson, Uno "Myggan", 1985, *ljudupptagning* 1985-II-18

Muntliga källor

Brunne, Eva, kyrkoherde i Flemingsbergs församling, 1998-05-19

Fagerström, Milred, kanslist på Citykyrkan, 2006-12-05

Hedlund, Karin, vaktmästare i Flemingsbergs församling 1998-05-19

Holmgren, Aron, fastighetsskötare i Citykyrkan 1998-04-10

Hornung, Peter, tidigare kyrkoherde i St:a Eugenia församling 1998-05-26

Johansson, Hans, pastor i Tomaskyrkan 1998-05-26

Karlsson, Ove, pastor i Malmö pingstförsamling 1998-05-20

Olsson, Leif, informationsansvarig på LP-stiftelsen 1998-05-19

Sandgren, Brita, församlingsmedlem i Citykyrkan 1998-04-28

Tryckta källor och litteratur

Dagens nyheter, 1940-II-01.

Ericson, Uno "Myggan", 1990, *Myggans nöjeslexikon*, bd. 6.

Lindahl, Göran, 1955, *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur* 1800-1950.

Pietro, 1940, *Svenska morgonbladet*, 1940-II-01.

von Sydow, Waldermar, 1937, *Fenixpalatset* 1912-37. *Några minnesblad vid 25 årsjubileet den 17 jan 1937.*

Fenixpalatset - the building that rose again

by Anna Micro Vikstrand

Summary

Fenixpalatset ("the Phoenix Palace"), built in 1912 on the initiative of the businessman Carl Smitt, was an amusement centre designed to offer Stockholmers first-rate entertainment and exclusive restaurants. It quickly gained popularity, but when a tightening-up of the Intoxicating Liquor Ordinance in 1917 made it impossible for alcoholic beverages to be served in connection with music performances, the public stayed away. During the 20 years that followed the Palace changed hands a number of times. In 1940 it came on the market again, was purchased by a new Pentecostal congregation and turned into a church, which purpose it still continues to serve.

Often a change of use means extensive interference with the existing building, but the changes made to the Phoenix Palace were no greater than those accompanying previous changes of ownership. One big reason for the changes not being more extensive lay in the building being taken over by a Pentecostal congregation. Non-conformist denominations often take a broad view

of what can be used as a place of worship. God being omnipresent, the design of the room does not matter all that much. Advocacy of simplicity is combined with a readiness to glorify God with a beautiful room.

There have been several instances of the Pentecostal movement taking over secular buildings and making them into churches, as for example in the case of the Nalen amusement centre in Stockholm and Hippodromen in Malmö. Often the changes have been reversible, making it possible in recent years for both Nalen and Hippodromen to be restored to their pristine splendour. But I do not believe reversible changes were deliberately chosen in order to facilitate the eventual restoration of the premises to their original condition and use. Instead the decision to make relatively slight changes to the premises was probably prompted by this being the most economical policy and also by the rooms being found beautiful and, accordingly, a worthy setting for acts of worship.

Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk enhet?

Om nybruk av material och rum vid ombyggnaden av Östra Stallet

av Anna Krus

ALLTSEDAN FÖRRA SEKELSKIFTET har det förts en debatt inom restaurering som i princip handlat om huruvida huvudsyftet är att bevara byggnadens funktion som historiskt källmaterial eller dess funktion som arkitektoniskt helhet.¹ Grundläggande för båda dessa perspektiv är att byggnader anses förmedla något som är skilt från, men samtidigt realiserat genom, dess materia. På samma sätt som konstvetare intresserar sig för skulpturer, "inte med anledning av att de existerar materiellt, utan med anledning av att de har en innebörd",² så är den primära anledningen till att byggnader anses värdefulla, inte att de består av en viss uppsättning materiella komponenter, utan att de har en innebörd, dvs representerar någonting utöver den materia de består av. Syftet med bevarande är att bibehålla dessa (immateriella) innebörder.³ Följande artikel handlar om hantering av historiska och estetiska innebörder ("värden") vid nybruk av en f.d. stallbyggnad – Östra Stallet.

Undersökningen utgår från ett relativistiskt perspektiv på värden och ansluter därmed till den forskningstradition som fokuserar på studiet av hur kulturarv produceras och konsumeras (dvs. processerna), snarare än på kulturarven i sig (dvs. byggnaderna).⁴ Utgångspunkten för en sådan inriktning är att värde betraktas som en social konstruktion, snarare än som en i objektet inneboende egenskap.

Inom kulturarvssektorn är ett sådant förhållningssätt långt ifrån självklart. Traditionellt har sektorn utgått från ett positivistiskt och objektivistiskt synsätt, där värde har betraktats som en i objekten inneboende egenskap, objektivt möj-

lig att urskilja och beskriva med hjälp av lämpliga metoder.⁵ Under de senaste decennierna har dock objektivistiska synsätt på värde utmanats av en mer relativistisk, postmodern värdesyn. En sådan förskjutning i synen på värde har lett till nya definitioner där kulturarv definieras i termer av "today's use of the past",⁶ och som "that part of the past which we select in the present for contemporary purposes".⁷ De ideologiska konsekvenserna av ett postmodernt perspektiv kan ännu ej klart överblickas, men ett relativistiskt kulturarvsperspektiv kommer oundvikligen att få effekter, då traditionella "inneboende" värden blir "förhandlingsbara".⁸ Kulturarvssektorn står därmed inför en intressant utmaning eller, som Svante Beckman uttrycker det:

Kulturarvet är en osäker affär. Det är osäkert vad det egentligen är, hur det uppstår och förmedlas, vilka värden det besitter, varför det skall värdas, för vems räkning och för vilka ändamål detta sker, på vilka grunder vissa delar skall bevaras eller försakas och vem som är behörig och kompetent att avgöra detta.⁹

I ett sådant sammanhang aktualiseras frågor om vilka perspektiv på värde som ska ges företräde i den operativa kulturarvsproduktionen, dvs vilka egenskaper (materiella och rumsliga) hos en byggnad som ska bevaras och framhållas vid nybruk. Ett sådant synsätt innebär att de egenskaper hos ett objekt som anses representera de kulturhistoriska värdena inte på förhand är givna, utan i hög grad är beroende av betraktarens värdeperspektiv.

Utifrån ett perspektiv där byggnader betraktas som ett historiskt källmaterial är ett av målen vid nybruk att bevara information av en byggnads

ursprungliga funktion. Utifrån ett perspektiv där byggnader betraktas som arkitektonisk helhet, här definierat som estetisk organisation av praktisk verklighet, är ett av målen vid nybruk att gestalta den nya funktionen på ett estetiskt sätt. I följande artikel argumenterar jag för att utmaningen vid nybruk kretsar kring frågan om hur dessa två målsättningar ska kunna samordnas och att det är i denna brytpunkt mellan ursprunglig och ny funktion som frågan rörande "historisk vittnesbörd" kontra "arkitektonisk helhet" ställs på sin spets.

Innehållet bygger på min licentiatavhandling i miljövetenskap *Kulturarv, funktion, ekonomi – tre perspektiv på byggnader och deras värden* (Krus, 2006), publicerad inom ramen för Göteborgs universitets serie "Studies in Conservation", där jag bl.a. genomförde en fallstudie av ombyggnaden av Östra Stallet. Arbetet utgick från synsättet att nybruk syftar till att realisera specifika mål, att sådana mål speglar olika perspektiv på byggnader och de värden byggnader anses representera samt att realisering av olika slag av värden innebär att en rad mål måste avvägas mot varandra. För att tydliggöra denna problematik utvecklade jag en arbetsmodell för bedömning av värdepåverkan vid nybruk. Målsättningen var att identifiera kriterier med stöd av vilka kulturhistoriska, funktionella och ekonomiska värden konstrueras och studera hur sådana kriterier påverkas under en ombyggnadsprocess.

I denna artikel tar jag upp några av de diskussioner och slutsatser som avhandlingen resulterade i och huvuddelen av texten är hämtad från denna publikation. Fokus ligger på en diskussion kring kulturhistoriska värden; utifrån vilka grunder sådana värden konstrueras, med vilka egenskaper hos en byggnad de associeras och hur olika värden påverkas då de ska samordnas med ett modernt (åter)bruk av lokalerna.

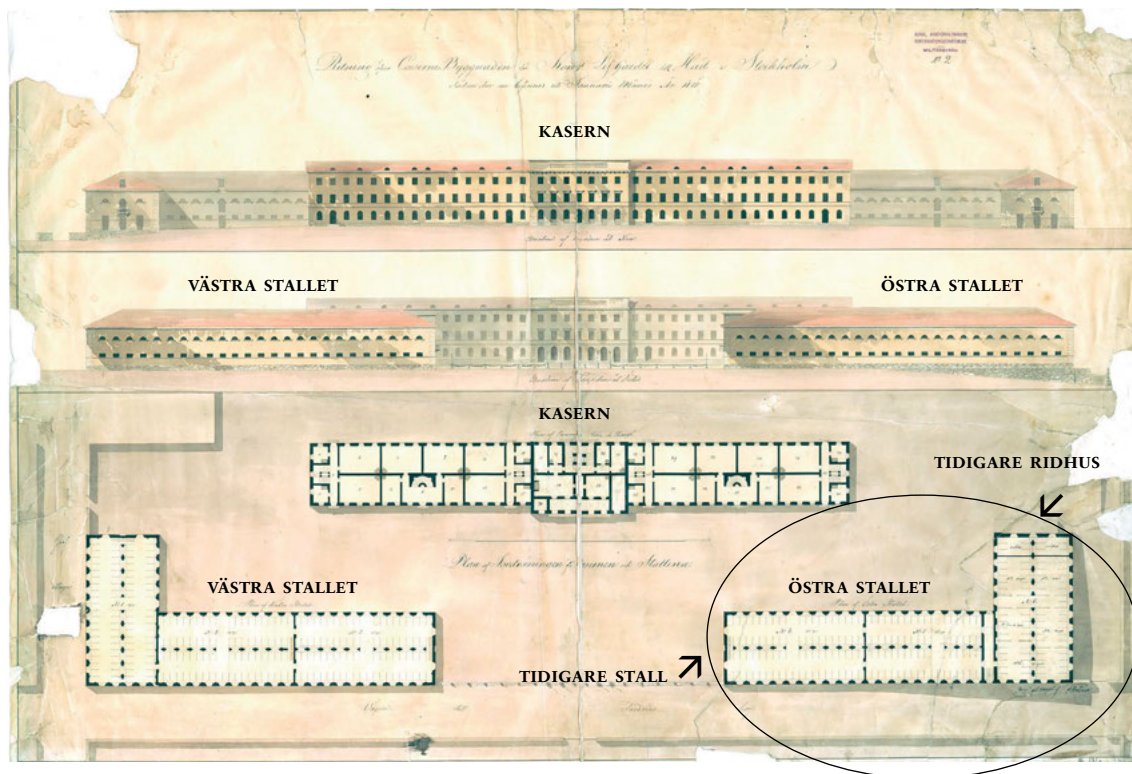
Bakgrund

Östra Stallet ligger i Kv Krubban på Östermalm i Stockholm och utgör del av en f.d. kasernanläggning, uppförd under början av 1800-talet för Livgardet till Häst. Anläggningen ritades av arkitekt Fredrik Blom och består av en huvudbyggnad (kasernen) samt två fristående flyglar (östra och västra stallet).¹⁰

Anläggningen brukades fram till 1920-talet, då militären lämnade området. År 1935 beslutade regeringen att anläggningen skulle förklaras som statligt byggnadsminne. Under 1930-talet byggdes, under ledning av dåvarande Riksantikvarie Sigurd Curman, delar av anläggningen om till lokaler för Riksantikvarieämbetet (RAÄ) och i den östra stallängan påbörjades en ombyggnad till museiändamål. Av olika anledningar slutfördes aldrig ombyggnaden och Östra Stallet kom istället huvudsakligen att användas till kallförråd. I den f.d.

FIGUR 1. Modell för nedbrytning av olika värdeaspekter, (Krus, 2006, s 51.)

	Aspekter		
	KULTURARV	FUNKTION	EKONOMI
PERSPEKTIV	Bebyggelsehistoriskt	Lokalplaneringsmässigt	Fastighetsekonomiskt
IMMATERIELL FUNKTION	Källa till kunskap	Lokaler för verksamheter	Källa till intäkter
VÄRDE	Dokumentvärde	Bruksvärde	Kapitalvärde
FÖRVALTNINGS-MÅL	Bevara informationsbärande material	Tillhandahålla attraktiva lokaler	Öka tillgångens värde
KRITERIER	Avläsbarhet	Ändamålsenlighet	Avkastning
Delkriterier	Autenticitet Patina Tydlighet	Arbetsmiljö Tekniska installationer Gestaltning	Intäkter Kostnader Bokfört värde

FIGUR 2 och 3. Ursprungliga fasad- och planritningar till kasernanläggningen i kv Krubban, Östermalm. Arkitekt Fredrik Blom, original i Krigsarkivet.

så kallade ridhusdelen, vars stallinredning avlägsnades under 1930-talet, har viss publik verksamhet bedrivits. Under 1990-talet påbörjades återigen planering av ombyggnad av den östra stallflygeln. Målsättningen var att skapa moderna lokaler för Riksantikvarieämbetets informations-, biblioteks-, och arkivverksamhet. Projektet påbörjades i slutet av 1999 och de nya lokalerna invigdes våren 2005.

Utgångspunkter

Östra Stallet är uppförd i två plan och består av en lång huskropp med vinkel mot gården. Fasaderna är slätputsade med rusticerad bottenvåning och hörnkedjor. Taket är valmat och avslutas med en utskjutande gesims. Bärande ytterväggar utgörs av murverk och stortegel som vilar på en murad sockel av granit, grundlagd på berg. Yttertaket är utfört med takstolar av trä, skivtäckt med målad slätplåt. Byggnaden består av två delar, en tidigare stalldel och en tidigare ridhusdel.

Stalldelen är indelad i två avdelningar, åtskilda

av en murad bärande hjärtvägg. Mellanbjälklaget bärs upp av en pelarstomme av trä som löper genom de två avdelningarna. Under seklen har en del runda pelare ersatts av fyrkantsvirke.

I *ridhusdelen* avlägsnades all stallinredning i samband med den planerade ombyggnaden under 1930-talet, och senare har även mellanbjälklagets fyllning avlägsnats. Av den anledningen består ridhusdelen av ett stort rum med, då projektet initierades, öppen trätakstol.

Det tidigare *höloftet*, på byggnadens övre plan, utgörs av två stora rum med synliga takstolar.

Eftersom stallet utgör del av ett statligt byggnadsminne omfattas det av förordningen om statliga byggnadsminnen. Enligt förordningen krävs tillstånd från RAÄ för att genomföra ändringar som strider mot de skyddsföreskrifter, som enligt förordningen ska upprättas i samband med byggnadsminnesförklaringen.¹¹ För Östra Stallet saknades dock skyddsföreskrifter, men de ändringar som planerades i det berörda sammanhanget var ändå tillståndspliktiga och krävde tillstånd från Riksantikvarieämbetet.

Målsättningar

Den antikvariska målsättningen med projektet, såsom den formulerades av RAÄ, var att visa *ursprunglig arkitektur, ursprunglig funktion samt 1930-talets nyttjande och restaureringsideologi*.¹² Dessa målsättningar kopplades huvudsakligen till bevarandet av konkreta byggnadsdelar, uttryckt i termer av stomme (murverk, träpelare, bjälklag och takstolar) och stallinredning (spiltor, krubbor,

foderkorgar, tömhållare). Exteriören skulle i princip bevaras i orört skick.¹³

Arkitekten däremot, fäste stor vikt vid byggnadens estetiska och rumsliga egenskaper. Han ansåg att de riktlinjer som RAÄ tagit fram inför projektet var alltför allmänt hållna och inte tydligt identifierade det som han ansåg var viktigt att bevara i byggnaden.¹⁴ Utifrån ett huvudsakligen visuellt och rumsligt perspektiv identifierade

FIGUR 4 OCH 5. Då projektet initierades var byggnaden i stort behov av underhåll. Taket läckte, fasaden var i behov av omputsning och fönstren behövde renoveras. Interiört var staldelen i tekniskt dåligt skick. Pelare var delvis utsatta för röta och den murade konstruktionen var bitvis raserad. Väggarna var i behov av upprustning och omputsning.
FOTO: Bengt A Lundberg.

arkitekten därför sina egna utgångspunkter inför projektet, uttryckt i termer av "öppenhet, rymd, karaktärsskapande träkonstruktion, samt enkelhet och tydlighet i helhet och detaljer".¹⁵ Syftet var att bevara "husets själ".

Hyresgästens önskemål var att den f.d. ridhusdelen skulle nyttjas som bibliotek och läsesal, med arkiv i övre delen, medan stalldelens två plan skulle inredas för kontor med ca 50 arbetsplatser samt sammanträdesrum.¹⁶

Avvägningar mellan material, rum och funktion

De aspekter som var svårast att koordinera i projektet rörde frågor om hur kulturhistoriska utgångspunkter skulle samordnas och förenas med de funktionskrav som den nya verksamhetsinriktningen ställde på lokalerna.

En av utmaningarna var hur man skulle er-hålla en god *arbetsmiljö*. Eftersom byggnaden ursprungligen nyttjats som stall saknades naturliga utblickar och samtliga fönster var placerade ca två m över golvnivån. I stalldelen låg dessutom bjälklaget mitt för fönstren – ett resultat av den av Curman påbörjade ombyggnaden under 1930-talet då fönsteröppningar i stalldelen förstörats i höjddel – vilket ytterligare minskade dagsljusintaget. Frågan var därför hur man skulle erhålla tillfredsställande dagsljus och möjlighet till utblick och omvärldskontakt, samtidigt som antikvariska krav på oförändrad exteriör och bevarande av stomme tillgodosågs. Även på övervåningen var det befintliga dagsljuset begränsat. Planet användes ursprungligen för förvaring av hö och fönsteröppningarna begränsades till halvrunda, relativt små öppningar. Förutom dessa ursprungliga fönster fanns några större fönsterytor i det som tidigare har varit lastintag, tillkomna i samband med ombyggnaden under 1930-talet.

I det inledande skedet presenterade arkitekten några olika förslag på hur dagsljus och omvärldskontakt i stalldelen kunde lösas.¹⁷ För markplanet i stalldelen diskuterades möjligheten att minska fönsterbröstningshöjden genom höjning av golvnivån.¹⁸ Ett annat förslag var att öka dagsljusinsläpp genom att flytta takbjälklaget till en nivå ovanför fönstren.¹⁹ För den övre våningen var ett förslag att förlägga ett podium längs med ena fasaden, ett

annat att höja hela golvnivån.²⁰ Målsättningen var att minska fönsterbröstningshöjden till 1,30 m för hela eller delar av lokalerna.

Det visade sig tidigt att alternativet att höja bjälklaget skulle medföra negativa arkitektoniska konsekvenser. Befintliga hjärtväggar och pelare skulle förlora sina funktioner som bärande element och bli hängande i luften, utan naturlig avslutning. Förslaget skulle dessutom innebära att övergången mellan kärnmur, pelare och det nya bjälklaget skulle behöva gestaltas på ett nytt sätt, med nya tillskott i form av förlängningar eller förhöjningar. En sådan lösning ansågs oförsvarbar såväl ur antikvarisk som arkitektonisk synvinkel och av den anledningen beslutades att ett tredje alternativ skulle utredas, där dagsljusstillförsel tillgodosågs genom upptagning av nya fönsteröppningar i fasaden.²¹ Arkitekten utarbetade därför ett förslag där de nya fönstren utformades som "gluggar", placerade i det sockelparti som löper runt om fasaden. I syfte att maximera dagljus och möjliggöra naturliga utblickar i bottenvåningen föreslogs också utbyte av samtliga portar, från slutna till glasade.²²

På grund av att RAÄ var både hyresgäst och tillståndsmyndighet i projektet, och därmed befann sig i en jäv-situation, ansågs det viktigt att ombyggnadsförslaget förankrades på bred front.²³ Med anledning av detta hölls ett seminarium för att diskutera hur föreslagen ombyggnad skulle påverka byggnadens kulturhistoriska värden. Såväl projektledning som arkitekt förstod att förslaget med fönstergluggarna var känsligt, men samtidigt nödvändigt, om hyresgästens önskemål om kontorsarbetsplatser i stalldelen skulle kunna tillgodoses. Kravet på oförändrad exteriör stod mot kraven på ändamålsenliga lokaler. Av den anledningen ansågs det nödvändigt att pröva var gränsen gick.²⁴ Vid seminariet deltog representanter från RAÄ, länsstyrelsens kulturmiljöenhet, Stockholms stadsmuseum samt Stockholms skönhetsråd.

Vid seminariet blev det tydligt att förslaget med fönstergluggar i fasaden var "otänkbart".²⁵ Förslaget avisades kraftigt, enligt minnesanteckningarna framför allt av skönhetsrådets representant, med hänvisning till negativa effekter för såväl estetiska som historiska aspekter. Även förslaget med glasade portar avisades. Ridhusdelen uppfattades inte som något egentligt problem, eftersom den i princip redan var "helt urlåst" och

”saknade speciella värden”. Stalldelen däremot, ansågs ”komplicerad”, beroende på att den var så pass orörd och innehöll en hel del inredningsdetaljer från den ursprungliga funktionen (krubbor, kalkstenshoar, galler för hö, krokar för selar etc). En sakkunnig från RAÄ framhöll att bärande takkonstruktion måste bevaras i nuvarande läge samt att krubbornas bröstpaneler och järngaller för hö borde bevaras.

Seminariet ledde till en helomvändning av projektet.²⁶ Eftersom upptagning av nya fönster inte längre var aktuellt kunde de krav, som kontorsverksamhet ställer avseende dagsljus och utblickar, inte tillgodoses i stalldelens markplan och av den anledningen blev en omDispositionering av lokalerna nödvändig. Bibliotek och läsesal placerades därför i den tidigare stalldelen, med kontor i två plan i ridhusdelen samt på stalldelens övre plan. Problemet med antikvariska krav på oförändrad exteriör löstes genom att de glasade partier, som ersatte tidigare slutna portar, försågs med uppställbara slutna dörrblad. Målsättningen att bevara karaktärsskapande delar av stommen tillgodosågs genom att bjälklaget bevarades på plats men att fönstren frigjordes genom utskärningar i bjälklaget – detta bidrog även till ett ökat dagsljusintag i stalldelen. De pelare som var i tillräckligt bra teknisk skick renoverades medan övriga ersattes med nytillverkade kopior, utförda i lika material och teknik som ursprungliga. I syfte att bevara stalldelens rumsliga kvaliteter placerades nödvändiga slutna enheter (toaletter, städ m.m.) i den ena pellarhallen – på så sätt kunde rummets öppenhet och långa siktperspektiv bibehållas i den andra.

Problemet med bristande dagsljus i det tidigare höloftet löstes genom en höjning av golvnivån. Detta innebar dels att befintliga ljusintag hamnade på lämplig nivå i förhållande till arbetsplatserna, dels att tekniska installationer kunde döljas i det förhöjda bjälklaget. Pausrum utformades som ned-sänkningar i golvet i anslutning till uppglasade tidigare lastintag. På så sätt gavs möjlighet till dagsljus och naturliga utblickar.²⁷

En annan utmaning i projektet var hur *ridhusdelens öppenhet och rymd* skulle förenas med ett effektivt nyttjande av lokalerna. Under projektets gång beslutades att all arkivverksamhet skulle förläggas till en underjordisk nybyggnad, vilket innebar nya förutsättningar för projektet, framför

allt rörande nyttjandet av ridhusets övre del.²⁸ På grund av bristande bärformåga hade mellanbjälklaget tidigare avlägsnats och projektledningen såg nu en möjlighet att bibehålla ridhusets öppna rumsvolym i två plan med ”sin mycket speciella takstol”, eventuellt med undantag för ett mindre entresolbjälklag.²⁹ Målet var att tillvarata rumshöjden och att undvika pelare i markplanet och de negativa konsekvenser pelarna ansågs medföra, både avseende nyttjandet av lokalen, och upplevelsen av rummets kvaliteter i form av öppenhet och rymd.³⁰

Inledningsvis diskuterades olika möjligheter till entresolering, men med tiden ville hyresgästen ha ett helt bjälklag. För hyresgästens del var målet att utnyttja lokalerna på ett så effektivt sätt som möjligt, och ett helt bjälklag innebar ytterligare 20 kontorsarbetsplatser. Arkitekten ansåg inte att bevarandet av den dubbla takhöjden var något egentligt alternativ: ”så hade rummet aldrig varit tänkt”, som han uttrycker det i en artikel.³¹ Hans utgångspunkt var istället att arbeta utifrån husets förutsättningar och att lyfta fram det ursprungliga husets karaktär och ”själ”.³² Ur arkitektens perspektiv var det därför önskvärt att återställa ridhusets ursprungliga utformning, med två våningsplan och det var den lösning som genomfördes. För att klara lasterna på övervåningen byggdes en ny pelarstomme av stål i ridhusets markplan.

En annan huvudfråga i projektet rörde hur planerad lokalanvändning skulle förenas med den antikvariska målsättningen att visa byggnadens ursprungliga funktion, dvs hur spår av *ursprunglig stallinredning* i form av spiltor, kalkstenshoar, järngaller för hö, smidesdetaljer i form av tömhållare m.m. skulle kunna integreras i gestaltningen av den nya funktionen.

Den antikvariska utgångspunkten var att bevara så mycket som möjligt av tidigare stallinredning, inklusive en av de tidigare stallboxarna. Målsättningen var att bibehålla möjligheten att ”känna att det är ett stall”, som den antikvariska kontrollanten uttryckte det.³³ Arkitekten däremot, ansåg att det skulle bli för rörigt att bevara för många delar av stallinredningen samtidigt som alla de krav som en ny funktion ställer på lokalerna tillgodosågs. Det skulle, som han uttryckte det, ”se ut som en pizzarestaurang”. ”Ska man sitta och ha en arbetsplats i en spilta?”³⁴ Resultatet blev att ca

Fig. 6 och 7. Exteriören efter ombyggnad: Fasader har omputsats och avfärgats i obränd terra, med hörnkedjor, horisontella lister och portomfattningar i grön umbra. Fönstren från 1930-talet har renoverats. Portar har bytts ut mot fönsterdörrar och kommer att föras med uppställbara slutna dörrar. Stalldelen efter ombyggnad: Pelare har renoverats och marmoreras, takbjälkar har rengjorts och vitmålat, innerväggar har ilagats, omputsats och avfärgats i vitt, golvet har belagts med ekplank, delar av tidigare stallinredning i form av stenkrubbor, nischer och tömhållare har bevarats. Foto: Åke E:son Lindman.

hälften av de ursprungliga kalkstenshoarna samt samtliga tömhållare bevarades medan foderkorgar och spiltinredning avlägsnades.

Historiskt material eller arkitektoniskt uttryck?

Fallstudien visar att redan då projektet inleddes hade arkitekten och företrädare för den institutionaliserade kulturarvsförvaltningen olika föreställningar rörande vad som ansågs väsentligt att bibehålla avseende byggnadens interiör. Undersökningen tydliggör att de antikvariska företrädarna, i fallet Östra Stallet, fäste stor vikt vid de kulturhistoriska aspekter som var länkade dels till byggnadens ursprungliga konstruktion, uttryckt i form

av stomme (murverk, träpelare, bjälklag och takstolar), dels till byggnadens ursprungliga funktion, uttryckt i form av stallinredning (spiltor, krubbor, foderkorgar, smidesdetaljer).³⁵ Arkitekten däremot fäste stor vikt vid estetiska och rumsliga aspekter,

definierade i termer av karaktärsskapande egenskaper (stora öppna rum, hög rumshöjd, genomsliktighet från fasad till fasad, karaktärsskapande stomme).³⁶

Begreppet kulturhistoriskt värde tycks således kunna representera olika saker. För antikvarierna var värdet länkat till den ursprungliga funktionen såsom den var materialiserad i stomme och fast inredning. För arkitekten däremot, var värdet länkat till de rumsliga och estetiska egenskaper som byggnadens konstruktion gav upphov till. Skillnaden mellan ett antikvariskt och ett arkitektoniskt perspektiv på kulturhistoriska värden, såsom det kom till uttryck i Östra Stallet, kan därmed formuleras som skillnaden mellan ett perspektiv som fokuserar på bevarande av ursprungligt material respektive ett perspektiv som fokuserar på bevarande av de estetiska och rumsliga egenskaper som skapas av materialet: det ena fokuserar på materialet i sig, det andra på det arkitektoniska uttrycket som skapas av materialet.

På ett övergripande plan speglar dessa perspektiv de två bakomliggande motiv med stöd av vilka byggnaders kulturhistoriska värde kan konstrueras: byggnader som källa till kunskap och byggnader som källa till upplevelse.

Byggnader som källa till kunskap

Det kunskapsrelaterade perspektivet på byggnaders värde bygger på ett bebyggelsehistoriskt perspektiv utifrån vilket byggnader betraktas som en materialisering av tidigare tekniska, ekonomiska, institutionella, sociala och kulturella förhållanden. Därmed representerar alla byggnader en funktion som informationsbärare avseende historiska förhållanden, vilket innebär att alla byggnader är potentiella kulturarv. Utifrån ett sådant perspektiv utgör byggnaden i sig ett *materialiserat primärt källmaterial*.³⁷ dvs. en informationsbärande struktur som kan observeras, undersökas och avkodas på information rörande tiden från uppförandet och fram till nutid. Även ändringar betraktas som informationsbärande delar, eftersom de vittnar om förändring av villkor, ideal och restaureringsideologier som har materialiserats i de sätt på vilka förändringar och restaureringar har genomförts. Med stöd av studier av de perioder och omständigheter under vilka byggnaden

uppfördes och förändrades kan den information som undersökningen givit sättas in i ett större sammanhang, och den kunskap som byggnaden anses representera – dess historiska innebörd – kan tolkas och formuleras.³⁸ Målet vid nybruk är att bibehålla denna innebörd, dvs möjligheten att avläsa den historiska information som en byggnad anses kunna förmedla. Utifrån ett kunskapsrelaterat perspektiv, vanligtvis företrätt av den institutionaliserade kulturarvsförvaltningens företrädare, associeras värde således med informationsbärande material hos ett objekt. De kriterier med stöd av vilka dokumentvärden traditionellt konstrueras förknippas därför ofta med materiella egenskaper såsom "autenticitet" och "patina" – två inom kulturarvsförvaltningen vedertagna begrepp.³⁹

Innebörden av det materialorienterade autenticitetsbegreppet är ofta en av de svåraste aspekterna att kommunicera till andra aktörer i ombyggnadsprocesser. I praktiken innebär det ett synsätt där byggnadens dokumentvärden bärs upp av originalmaterialet, dvs. att materialet i sig är det värdebärande elementet.⁴⁰ Även patina är nära förknippat med en byggnads materiella egenskaper men är mer uttalat fokuserat på ytlager och ytskikt och på föreställningen att "spåren av tidens gång" utgör en viktig del av det historiska källmaterialet. Av denna anledning kan ursprungligt material inte ersättas av nytillverkade kopior eller rekonstruktioner som imiterar originalutförandet. Nya material, vare sig de är kopior av tidigare byggnadselement eller präglas av samtida tidsuttryck, kan utifrån ett sådant perspektiv i princip inte vara något annat än samtidsdokument. De klassiska riktlinjerna, som innebär att restaurering i så stor utsträckning som möjligt ska undvika avlägsnande och förändring av originalmaterial har formulerats utifrån en sådan princip.⁴¹

Byggnader som källa till upplevelse

Upplevelserelaterade värden bygger på ett perspektiv där byggnader betraktas som arkitektur, här definierat som "estetisk organisering av praktisk verklighet."⁴² Utifrån ett sådant perspektiv har byggnader både en estetisk och en praktisk funktion – "dess praktiska och estetiska sidor" är "oskiljaktiga delar av en och samma helhet".⁴³ Med ett sådant synsätt utgör upplevelsen av rums-

liga och estetiska egenskaper motiv för bevarande, och det är sådana upplevelsevärden, som används som argument för att byggnaden ska betraktas som kulturhistoriskt värdefull. Målet vid nybruk är att bevara byggnadens estetiska innebörd, dvs. den arkitektoniska upplevelsen. Med avseende på kulturhistoriskt värdefulla byggnader, är "estetik" relaterad till den estetiska organisationen av byggnadens *ursprungliga* funktion, dvs till byggnadens befintliga (historiska) arkitektoniska uttryck.

Till skillnad från ett kunskapsrelaterat perspektiv, där värden huvudsakligen associeras med en byggnads materiella egenskaper (det fysiska materialet), associeras upplevelserelaterade värden huvudsakligen med egenskaper som skapas av materialet (det gestaltade rummet). Svårigheten vid nybruk är ofta hur spår av den tidigare praktiska funktionen ska kunna bevaras samtidigt som den nya funktionen ska utvecklas. I det här fallet: hur fast stallinredning ska kunna bevaras och integreras i moderna lokaler för kontor, information och bibliotek på ett naturligt sätt. I princip innebär detta att arkitekten ska organisera två funktioner på ett estetiskt sätt: den ursprungliga och den nya.

Bevarande av ursprunglig funktion

Frågan som uppkommer vid nybruk är därför vad som egentligen avses med "historisk vittnesbörd", dvs. *vilken* kunskap som en byggnad anses representera och vilka informationsbärande delar och egenskaper som är möjliga att bevara då en byggnad ska ges en ny användning.

Utifrån ett bebyggelsehistoriskt perspektiv materialiserar en enskild byggnad en mängd information om det förflutna. Den har därmed potential att förmedla olika former av kunskap, beroende på vad kulturarvssektorns företrädare, och andra aktörer, väljer att fokusera på. Det kan fastställas att en byggnad kan anses utgöra en källa till kunskap, men *vilken* kunskap som anses materialiserad i byggnaden är beroende på vilka frågor som ställs. Det är sådana aspekter på kulturarv som den pågående diskussionen kring historiebruk och kulturarvsproduktion syftar till att tydliggöra.⁴⁴

En byggnad som Östra Stallet kan av den anledningen användas för att tydliggöra olika aspekter

på det tidiga 1800-talet: om den dåtida huvudstadens geografiska utbredning, om Östermalms dåtida funktion i staden, om markägförhållanden, om försvarets utveckling, om utvecklingen av militära anläggningar, om stallbyggnader, om hästar, om arkitektoniskt formspråk och influenser, om arkitekturhistoria m.m. Frågan som uppkommer är därför *vilket* dokumentvärde den tidigare stallinredningen ansågs representera: var det ett stallhistoriskt värde, eller ett militärhistoriskt, eller var det helt enkelt den orörda interiören i sig – med dess "tidsdoft från 1800-talet"⁴⁵ – som utgjorde grunden för att den ursprungliga funktionen ansågs värdefull? Det senare representerar ett renodlat åldersvärde ("patina"), dvs. spår av åldrande och den nedbrytning av material som en sådan process genererar.

Riegl diskuterar konflikten mellan patina och dokumentvärde och menar att den förra står i konflikt med den senare.⁴⁶ Eftersom ett grundläggande mål för bevarande är att säkerställa en byggnads fortsatta existens, innebär detta att den naturliga nedbrytningsprocessen måste hejdas, vilket oundvikligen leder till att spår av tidens gång kommer att avlägsnas.⁴⁷

Förutsättningarna för ett bevarande av en byggnads funktion som källa till kunskap avseende dess ursprungliga användning är därför starkt begränsade. I de fall en byggnad ska nybrukas, dvs. ges en ny funktion, kommer möjligheten att förmedla kunskap om historiska förhållanden oundvikligen att utplånas. De stallinredningsdetaljer som bevarats i Östra Stallet kan således ge information om att byggnaden tidigare brukats som stall, men möjligheten att *förmedla kunskap* om dåtida stallförhållanden har utplånats. För att uppnå en sådan målsättning hade det varit nödvändigt att bevara befintlig inredning på dess ursprungliga plats. I princip hade det dessutom krävts en rekonstruktion av det ursprungliga stallets spiltinredning.

Brytpunkten mellan ursprunglig och ny användning representerar av den anledningen en kritisk gräns avseende en byggnads funktion som källa till kunskap. I den typ av projekt som Östra Stallet representerar, där en s.k. överloppsbyggnad ska byggas om till moderna lokaler kommer delar av det historiska bevismaterialet oundvikligen att "offras" vid en förändring. Som Muños Viñas konstaterar:

Historical truth (the imprint of history upon the object) is a victim of restoration, and very often of preservation as well: it is the price to pay for converting the object into something more functional, more valuable, more meaningful.⁴⁸

Befintliga och framtida värden

Med avseende på exteriören relaterades det kulturhistoriska värdet snarare till arkitektoniskt uttryck än till befintligt material även av antikvarierna. I dessa frågor fanns således en konsensus kring vad som konstituerade det så kallade kulturhistoriska värdet och följaktligen även konsensus kring hur detta värde skulle bevaras. Frågor rörande exteriören begränsades därför till huruvida föreslagna glasdörrar påverkade upplevelsen av byggnadens ursprungliga arkitektur. Denna fråga handlar även om synen på huruvida den nya funktionen ska materialiseras i byggnaden eller inte.

Utifrån ett bebyggelsehistoriskt perspektiv utgör tillägg och ändringar viktiga delar av byggnadens funktion som historiskt dokument. Befintliga ändringar av äldre byggnader ska av den anledningen, enligt internationella och nationella riktlinjer för bevarande, respekteras som ingående i byggnadens samlade dokumentvärde. Detta förhållningssätt är mer eller mindre självklart med avseende på äldre ändringar. I Östra Stallet avspeglas detta i den värdeprecisering som gjordes inför ombyggnaden, där såväl den ursprungliga Blomska arkitekturen som den Curmanska restaureringen lyftes fram som centrala tidslager, vars funktion som bärare av byggnadens kulturhistoriska värde, tillsammans med den ursprungliga stallfunktionen, skulle respekteras vid ombyggnaden.⁴⁹

Perspektivet på ändringar som en viktig del i en byggnads dokumentvärde är dock inte lika självklart när det gäller samtida förändringar. För Östra Stallet avspeglas detta i formuleringen av riktlinjer rörande fasader, där utgångspunkten var att exteriören i princip skall bevaras orörd. Medan Curmans fasadförändringar under 1930 betraktades som en del av byggnadens kulturhistoriska värde var villkoren för den aktuella ombyggnaden att byggnadens nya funktion *inte* skulle manifesteras exteriört.

Kulturarvsförvaltningens ambivalenta förhållningssätt till å ena sidan historiska ändringar som en del av en byggnads samlade dokumentvärde,

och å andra sidan samtida ändringar som ett hot mot en byggnads befintliga dokumentvärde, uppmärksammas av Landzelius. Han konstaterar att: *i gränsytan till nuet skiftar kriterierna plötsligt, och ändringar och tillägg går från att vara historisk-pedagogisk komplexitet till vandalism.*⁵⁰

Det är i detta sammanhang av intresse att notera att medan de av Curman utförda ändringarna under 1930-talet går under beteckningen "den Curmanska restaureringen", går de av Langseth genomförda ändringarna under 2000-talet under beteckningen "ombyggnad". Den s.k. Curmanska restaureringen innebar att fönstren i stalden förstörades, att tidigare lastintag glasades samt att stallinredningen i den tidigare ridhusdelen avlägsnades – interiören och delar av stommen revs ut och endast skalet blev kvar. Den Langsethska ombyggnaden har inneburit att slutna dörrar har bytts ut mot glasade, att pelare renoverats, att stallinredning delvis bevarats, att rumsliga karaktärsdrag delvis bevarats, samt att lokalerna har fått en ändamålsenlig utformning och numera genererar en affärsmässig hyresintäkt. Inför framtida ombyggnader är det troligt att den nu genomförda ombyggnaden definieras som "Langseths restaurering" och att den identifieras som ett värdebärande lager som ingår i byggnadens samlade dokumentvärde.

Om värden och värdeförskjutningar

Det är, som Landzelius tydliggör, viktigt att inse att värdet hos ett objekt som källa till kunskap inte nödvändigtvis förminskas genom förändring, men att det leder till förskjutningar av värden. Ett kulturobjekt "som i hög grad är opåverkat säger naturligtvis mer om sitt ursprung än ett liknande objekt som förändrats – kanske ett hus som byggts om och moderniserats – men ur vissa historiska synvinklar kan spåren i ett förändrat objekt säga oss andra och mer intressanta saker."⁵¹

Poängen här är att kunskapsvärdet hos ett objekt, det som gör objektet intressant, är beroende av utifrån vilka grunder som värdet konstrueras och att alla spår av mänsklig aktivitet som materialiserats i en byggnad kan vara lika intressanta (och autentiska), beroende på vilken synvinkel som appliceras.

Föreställningen om att det tillstånd, som kul-

turarvsförvaltningens företrädare föredrar, skulle vara objektets autentiska tillstånd, dvs att förändringar som syftar till att lyfta fram detta tillstånd kan göra objektet mer autentiskt är, som Muños Viñas påpekar, en stor brist i de traditionella teorierna. En byggnad är alltid autentisk, och dess successiva förändringar vittnar om dess faktiska (autentiska) utveckling. Den kan förvisso, genom bevarandeåtgärder ändras så att den sammanfaller med, eller kommer närmare, ett annat "eftertraktat" tillstånd, men det innebär inte att objektet blir mer äkta än dessförinnan, det innebär endast att det stämmer bättre överens med föreställningar om dess äkthet. Huruvida en byggnads autenticitet relateras till dess ursprungliga tillstånd eller till något annat belagt eller antaget tillstånd är emellertid helt och hållet ett subjektivt val.⁵²

Autenticitet är därmed i högsta grad ett relativt och komplicerat begrepp, vars innebörd är beroende av vilka historiska lager i en byggnad som, vid ett visst tillfälle, anses representera ett visst källhistoriskt värde. På motsvarande sätt är även innebörden i begreppet patina relativt, dvs beroende av vilka spår av åldrande som, vid ett visst tillfälle, anses representera ett åldersvärde.

Ett problem med den klassiska restaureringsideologin är att den utgår från att det specifika materialorienterade perspektivet, utifrån vilket föreställningen om att syftet med bevarande är att frigöra materialets äkthet, är det rätta, korrekta. Föreställningen om att det finns ett korrekt sätt och att detta sätt skulle vara det riktiga, mest vetenskapligt korrekta, är problematiskt eftersom det bygger på en föreställning om att värden kan definieras utifrån objektiva neutrala grunder. Utifrån det synsätt som föreliggande arbete argumenterar, finns det emellertid ingen neutral grund utifrån vilka värden en gång för alla kan faststäl-

las. De materialorienterade kriterierna autenticitet och patina representerar endast en uppsättning bedömningsgrunder utifrån vilken värden kan konstrueras, medan andra perspektiv innebär att värden kan konstrueras med stöd av helt andra bedömningsgrunder.

Under de senaste decennierna har dessutom den traditionella betoningen på kulturarvets materialorienterade "autentiska" värden utmanats av en mer upplevelseinriktad kulturarvs-produktion, mestadels lanserad av aktörer utanför den institutionaliserade kulturarvssektorn. Det finns därför ett uppenbart behov av en fördjupad diskussion kring värden och värderingar inom kulturarvssektorn. I ett sammanhang där kulturarv har blivit en upplevelseindustri är det hög tid att den institutionaliserade kulturarvsförvaltningen diskuterar sina värderingsgrunder, annars riskerar sektorn att "stå där med sina autentiska, representativa och högkvalitativa professionella skägg i brevlådan," som Beckman uttrycker det.⁵³

Anna Krus är bebyggelseantikvarie med inriktning mot kommunal plan- och bygglovshantering och fastighetsförvaltning. Hon har under flera år undervisat vid institutionen för Kulturvård, Göteborgs universitet. 2006 framlade hon sin lic. avhandling *Kulturarv, funktion, ekonomi – Tre perspektiv på byggnader och deras värden* – vilken utgör grund för den här presenterade artikeln. Sedan 2007 arbetar hon som kulturhistorisk och fastighetsrättslig konsult på NAI Svefa.

anna.krus@icug.gu.se

Noter

1. Se t.ex. Jokiletho (1986).
2. Panofsky (1970) *Meaning in the Visual Arts*, s. 38. Fritt översatt av författaren. Den engelska texten lyder: "For it is obvious that historians of philosophy and sculpture are concerned with books and sculptures not in so far as these books and sculptures exists materially, but in so far as they have a meaning."
3. Riegl (1996), s. 21. Se även Panofsky (1970) och Landzelius (1995).
4. För en internationell kontext se t.ex. *Values and Heritage Conservation* och *Assessing the Values of Cultural Heritage*, två forskningsrapporter utgivna av Getty Conservation Institute 2000 respektive 2002. För en svensk kontext, se t.ex. *Modernisering och kulturarv* och *Kulturarvets natur*, två antologier publicerade 1993 respektive 1998.
5. Se t.ex. Tainter & Lucas diskussion i "Epistemology of the significance concept", där de spårar ursprunget till perspektivet om "inneboende värden" som en spegling av den empiristiska/positivistiska västerländska filosofiska traditionen. Tainter & Lucas (1983).
6. Graham et al (2000), s. 2.
7. Lowenthal (1985).
8. Mason (2002), s. 27.
9. Beckman (1993), s. 25.
10. För en diskussion kring den ursprungliga kasernanläggningen och Fredrik Bloms arkitektur, se Lundström (2004).
11. Förordning (1988:1229) om Statliga Byggnadsminnen, §3-4.
12. RAÄ (odaterat dokument – a) I riktlinjerna står 1940-talets restaureringsideologi, men eftersom "restaureringen" enligt andra dokument utfördes på 1930-talet har detta korrigerats.
13. Ibid.
14. Informant Håkan Langseth, arkitekt.
15. Langseth (2005), s. 86 ff.
16. White Arkitekter (2000-11-08).
17. White Arkitekter (2000-09-15a), (2000-09-15b), sfv A-möte 1 (2000-09-05), Project Coordinator C-möte 3 (2000-09-20).
18. White Arkitekter (2000-09-15b).
19. sfv A-möte 1 (2000-09-05).
20. White Arkitekter (2000-09-15b).
21. sfv A-möte 2 (2000-09-15). Informant Ulrika Bergström, projektledare.
22. White Arkitekter (2000-11-08).
23. För att undvika fråga om jäv, beroende på RAÄ dubbla roller som hyresgäst och tillståndsmyndighet, kom tillståndsfrågan senare att flyttas upp till regeringsnivå, RAÄ (2002-02-05).
24. Informant Ulrika Bergström.
25. RAÄ (2001-05-04).
26. Informant Ulrika Bergström.
27. Project Coordinator C-möte 3 (2000-09-20).
28. Förslaget att förlägga all arkivverksamhet under mark innebär också att tekniska utrymmen kunde koncentreras till den planerade underjordiska byggnaden, vilket var en fördel för hanteringen av stallet.
29. sfv A-möte 5 (2000-11-29).
30. sfv A-möte 6 (2000-12-13).
31. Langseth (2005) s. 90.
32. Informant Håkan Langseth.
33. Informant Jan Perotti, antikvarie.
34. Informant Håkan Langseth.
35. RAÄ (odaterat dokument).
36. White arkitekter (00-11-18).
37. Se Jokiletho (1986), s 336 ff.
38. Begreppen observation, avkodning och tolkning är hämtade från Panofsky (1970).
39. Se t ex Jokiletho (1986); Unnerbäck (2002) och Robertsson (2002).
40. Jmf Landzelius (2001), s. 146-147.
41. Se t ex Jokiletho (1986).
42. Cornell (1968), s 11.
43. Cornell (1968), s 10.
44. Se Lowenthal (1985); (2002); Tunbridge & Ashworth (1996); Aronsson (2004); Beckman (1993 och 1998).
45. I den antikvariska förundersökning konstateras att Östra Stallet präglas av en "stark och oförfalskad tidsdoft från stalltidens 1800-tal, Persson (2001-03), s. 6, och i den antikvariska slutrapporten konstateras att innan projektet realiserades "fanns här en osedvanlig välbevarad och storlagen stallinteriör... [som] förmedlade en jungfrulig stämning", AIX (2005), s. 9-10.
46. Riegl (1996).
47. Riegl (1996).
48. Muñoz Viñas (2005), s. 191.
49. RAÄ (odaterat dokument).
50. Landzelius (1995), s. 144.
51. Landzelius (1995), s. 16.
52. Muñoz Viñas (2005), s. 92.
53. Beckman (1993), s. 29.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Arkiv: Statens fastighetsverk, Huvudkontoret, Stockholm
- RAÄ, odaterat dokument, "Östra Stallet, Kv. Krubban, Kulturhistoriska riktlinjer för ombyggnad".
- RAÄ, 2001-05-04, Kv Krubban: Ombyggnad av Östra Stallet och nybyggnad av arkiv, "Minnesanteckningar från seminarium den 2 februari 2001 på Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-tekniska-avdelningen".
- White Arkitekter, 2000-11-08, "Ombyggnad Östra Stallet/Nybyggnad arkiv: Programhandling".
- White Arkitekter, 2000-09-15a, Krubban Hus 3, Östra Stallet, programskiss alt. A, Håkan Langseth.
- White Arkitekter, 2000-09-15b, Krubban Hus 3, Östra Stallet, programskiss alt. B, Håkan Langseth.
- SFV A-möte 1, 2000-09-05.
- SFV A-möte 2, 2000-09-15.
- SFV A-möte 5, 2000-11-29.
- SFV A-möte 6, 2000-12-13.
- Project Coordinator C-möte 3, 2000-09-20.

Otryckta skrifter

- AIX, 2005-05-12, "Östra stallet, Antikvarisk kontroll, slutrapport, Krubban 18, Stockholm", (otryckt rapport).
- Landzelius, Michael, 1995, *Dekonstruktion och kulturarv. Intervention i kultur[miljövårdens diskurs]*, (opublicerat manus).
- Persson, Mats, 2001-03, "Antikvarisk förundersökning, Östra Stallet, Kv Krubban, Stockholm", (otryckt rapport).

Intervjuer

- Projektledare Ulrika Bergström, 2005-04-07.
- Antikvarie Jan Perotti, 2005-06-14.
- Arkitekt Håkan Langseth, 2005-06-16.

Tryckta källor och litteratur

- Aronsson, Peter, 2004, *Historiebruk – att använda det förflutna*.
- Beckman, Svante, 1993, "Oreda i fornvängen", *Modernisering och kulturarv* (s. 25–40).
- , 1998, "Vad vill staten med kulturarvet?", *Kulturarvets natur*, (s. 13–50).
- Cornell, Elias, 1968, *Arkitekturhistoria*.
- Graham, Brian, Gregory J. Ashworth & John Tunbridge, 2000, *A Geography of Heritage. Power, Culture & Economy*.
- Krus, Anna, 2006, *Kulturarv, funktion, ekonomi. Tre perspektiv på byggnader och deras värden*.
- Landzelius, Michael, 2002, "Contested Representations: Signification in the Built Environment", *The American Journal of Semiotics* 17:2 (s. 139–199).
- Lindahl, Göran, 1981, "Byggnadshistoria och bebyggelsehistoria", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1 (s. 7–12).
- Lowenthal, David, 1985, *The Past is a Foreign Country*.
- , 2000, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*.
- Mason, Randall, 2002, "Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices", *Assessing the Values of Cultural Heritage*, utg. The Getty Conservation Institute (s. 5–30).
- Muñoz Viñas, Salvador, 2005, *Contemporary Theories of Conservation*.
- Panofsky, Erwin, 1970, *Meaning in the Visual Arts*.
- Riegl, Alois, 2006, "The Modern Cult of Monuments: Its essence and its development", *Historical Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (s. 69–83).
- Robertsson, Stig, 2002, *Fem Pelare – en vägledning för god byggnadsvård*.
- Tunbridge, John. E. & Gregory, J. Ashworth, 1996, *Dissonant Heritage. The Management of Past as a Resource in Conflict*.
- Tainter, J.A., Lucas, J.G., 1983, "Epistemology of the Significance Concept", *American Antiquity*, Vol. 48, No4 (s. 707–719).
- Unnerbäck, Axel, 2002, *Kulturrehistorisk värdering av bebyggelse*.

Historical testimony or architectural unity? Rens of material and space in the Östra Stallet rebuild

by Anna Krus

Summary

Ever since about 1900, a debate concerning the issue of whether the main purpose of restoration is to preserve the function of the building as historical source material or its function as an architectural whole. These two aspects reflect two perspectives on the value of the heritage buildings – as a source of knowledge and as a source of experience.

The knowledge-related perspective is based on a view of buildings as historical documents, i.e. a materialisation of technical, economic, institutional, social and cultural conditions of the past. From such perspective buildings are information-carrying structures. The aim of reuse is to retain the possibility of deciphering the historical information which a building is judged capable of conveying, i.e. the building's historical significance.

Experience-related values build on a perspective, in which buildings are regarded as architecture, i.e. aesthetic organisation of practical reality. With this way of seeing things, the experience of spatial and aesthetic qualities constitutes cause for preservation, and it is experiential values of this

kind which are used as arguments for regarding the building as historically important. The aim of reuse is to preserve the building's aesthetic significance, i.e. the architectural experience.

Whereas knowledge-related values are mainly associated with a building's material characteristics (the physical material), experience-related values are mainly associated with qualities created by the material (the articulated space). The article illuminates the problems surrounding these partly contradictory perspectives concerning the qualities in a building which are deemed value-bearers and discusses the feasibility of their preservation. The starting point is a case study of the recycling of materials and rooms in the rebuilding of Östra Stallet, a former stables and a nationally listed building which was recently turned into modern office and information premises.

The content of this article is based on a Lic. degree thesis, *Kulturarv, funktion, ekonomi – tre perspektiv på byggnader och deras värden* (Krus, 2006), published in the Göteborg (Gothenburg) University series "Studies in Conservation".

Porjus gamla kraftstation – från elproduktion till kulturarv

av Anna Elmén Berg

INDUSTRISAMHÄLLET'S KULTURARV har under de senaste decennierna hamnat i fokus för kulturpolitik, kulturmiljövård och forskning. En mångfaceterad bild av främst 1900-talets historia växer nu fram genom de olika tolkningar av industrisamhället som görs.¹ Ett sätt att berätta om industrialiseringen och om hur industrins fysiska uttryck återbrukas som kulturarv är att utgå ifrån en plats. Jag har valt att ta min utgångspunkt i Porjus, ett vattenkraftverk och ett samhälle i Jokkmokks kommun i Norrbottens inland; det senare beroende av det förra för sin existens.²

År 1880 fanns endast fyra tätorter med mer än 500 invånare (Piteå, Luleå, Boden och Haparanda) i det enormt stora Norrbottens län – området är vidsträckt och rymmer landets fjorton nordligaste kommuner på en landyta som utgör 25% av Sverige. – Sjuettio år senare uppgick antalet tätorter till etthundrasju.³ Mot den bakgrunden är det lätt att förstå att en av industrialiseringens mest vittfamnande konsekvenser var ett samhällsbyggande som saknar motsvarighet i vår historia.

Många av de nytillkomna samhällena byggde dock på bräcklig grund. De uppkom som en följd av industrietableringar inom basnäringarna skog, malm och vattenkraft och hade ofta svårt att utveckla ett diversifierat näringsliv. Flera förblev orter med ensidig näringsstruktur i beroende av ett enda industriföretag och därför finns antagligen också ett nära samband mellan företagets och samhällenas utveckling. I det avseendet är Porjus bara ett samhälle i mängden. Varje samhälles tillkomsthistoria är dock unik, men Porjus är intressantare än de flestas, genom sin dramatiska uppbyggnadshistoria och genom de tvära kast som

samhället under hela 1900-talet har fått genomgå i kampen för sin överlevnad. Incitamentet var att Porjus kraftverk byggdes här i Stora Luleälv, vid utloppet av Stora Lulevatten åren 1910–1915.

Det kan i detta sammanhang vara motiverat att titta närmare på kraftstationen utifrån ett kulturarvsperspektiv. Ställverksbyggnaden vid Porjus kraftstation hör till de allra första byggnadsverk, tillkomna efter industrialiseringens genombrott på 1800-talet, som fick status av byggnadsminnesmärke i landet.⁴ Porjus upptogs på förteckningen över byggnadsminnesmärken efter regeringsbeslut 1986.⁵ Men debatten om Porjus startade redan 1970 och därför är historien om bevarandet även

FIGUR 1. Karta över Norrbottens län. Porjus är beläget mellan Gällivare och Jokkmokk, vid utloppet av Stora Lulevatten.

berättelsen om hur det gick till, när ett av de första industriminneerna från 1900-talet erkändes.

Kategorin "industriminne" kan sägas vara etablerad inom kulturminnesvården först i slutet av 1970-talet.⁶ Porjus är därmed ett tidigt exempel i den process som ledde fram till en breddad kulturminnesvård och kulturpolitik. Under det tidigare 1900-talet hade engagemanget för kulturmiljöer med industriell anknytning framför allt ägnats lämningar från den förindustriella epoken där hantverksmässiga inslag fortfarande dominerade produktionen, objekt främst från 1600- och 1700-talen. Särskilt hade järnhanteringens hyttor och bruk uppmärksammas.⁷ Ingen 1900-talsanläggning hade tidigare rönt så stor uppmärksamhet som Porjus.

Pionjärskedet

Men först en historisk tillbakablick. Anläggandet av vattenkraftstationen i Porjus var följden av en offensiv statlig politik, en satsning på industriell utveckling som skulle komma hela nationen till godo. Genom den nybildade Kungl. Vattenfallsstyrelsen administrerades vid 1900-talets början

utbyggnaden av vad som i forskningen har kallats våra fyra nationalkraftverk: Trollhättan, Porjus, Älvkarleby och Motala.⁸ Förste generaldirektör var Vilhelm Hansen (fram till 1916 kallad vattenfallsdirektör) som tillsammans med Gösta Malm, chef för byggnadsavdelningen, ledde projekteringen.⁹ Första åren inom Vattenfall präglades av pionjäranda och den kunskap och kompetens man byggde upp inhämtades utomlands. Hansen och Malm företog studieresor till USA och Kanada, där bland annat Niagara Falls och Shawinigan Falls besöktes. Malm reste också till de större vattenkraftverken i Schweiz och Sydtykland.¹⁰

Porjus tillkom i första hand för att Riksgränsbanan, över vilken malmen från Kiruna fördes till hamnen i Narvik, skulle elektrifieras.¹¹ Men som Staffan Hansson visat, fanns i satsningen även en vision om vad kraftverket kunde innebära för Norrbottens industrialisering. Därför överdimensionerades anläggningen kraftigt utöver vad som krävdes för att möta behoven från de primära kunderna, Järnvägstyrelsen och LKAB. Genom detta gavs också utrymme för att energintensiva industrier skulle kunna etablera sig i Porjus, eller i närområdet, lockade av den billiga elkraften. Även

FIGUR 2. Ställverksbyggnaden under uppbyggnad på 1910-talet. Norrbottens museums bildarkiv.

FIGUR 3. Dammen i juni 1920. Norrbottens museums bildarkiv.

närheten till malmfälten samt tillgång till träkol genom de stora skogarna ansågs som positiva lokaliseringsfaktorer.

Det så kallade pionjärskedet i Porjus historia är väldokumenterat, både i litteratur, samlingar och utställningsform. Men mer därom senare. Intill kraftstationsbygget växte bebyggelsen fram.¹² De första bostäderna var enkla, rundtimrade skogskojor, ofta placerade mot en utgrävd sluttning i terrängen. På så sätt behövde man bara timra tre väggar. Golvet bestod av stampad jord. Skogskojorna var en tillfällig lösning och ersattes snart av större provisoriska baracker. Redan 1911 bodde 860 arbetare i baracker. Ledningen inkvarterades i ett nytt tvåvåningshus som byggts för att möta den nya turismens behov, av Erik Olsson, den man som "före Vattenfall" ägt marken och tillsammans med sin familj varit de enda bofasta på platsen.

Efterhand byggdes under ledning av arbetschefen Axel Granholm ett provisoriskt samhälle upp, tänkt att bestå bara under anläggningsperioden, som beräknades till fyra år. Allt fler funktioner tillkom för att snabbt täcka behoven för en stor stab anläggningsarbetare och tjänstemän. Resultatet blev ett i vissa delar välplanerat samhälle, där

Vattenfallsstyrelsen stod för såväl bostäder som annan service, men i andra delar oreglerad kåkbebyggelse. Så såg det också ut på andra platser som haft en rasande snabb tillväxt. Det exempel som avskräckte samtiden var Malmberget, vars tillkomst låg något tidigare än Porjus. En bidragande orsak till kåkstaden var att Vattenfallsstyrelsens samhälle planerades enbart för ungarkarlar och fast anställd personal. För dem som ville ha sina familjer med, eller av andra skäl inte hade tillträde till arbetarbarackerna, återstod att bygga privat utanför Vattenfallsstyrelsens område.¹³ För handlare och hantverkare tillhandahöll dock Vattenfallsstyrelsen mark.¹⁴

Kronan på samhällsbygget var naturligtvis vattenkraftsanläggningen, som av samtiden betecknades som en stor nationell framgång. Civilministern Oscar von Sydows högstämde tal vid invigningen vittnar om patriotismen:

Vi står inför fullbordandet av ett mäktigt storverk, som mitt ute i ödemarken reser sig såsom ett ståtligt monument för svensk företagsamhet, åt svenskt ingejörssnille, åt svensk dådkraft. Det står här även som ett påtagligt bevis för att en av de storvulna drömmar som drömts om Norrlands framtid blivit en levande verklighet.¹⁵

Kraftverket projekterades under ledning av Fredrik Jonsson, erfaren ingenjör specialiserad på vattenbyggande. Efter studieresor i USA och Canada samt kraftverksprojektering i ingenjörfirman Unander & Jonsson hade han den specialistkompetens som krävdes för uppgiften. Sedan 1909 var han chef för Vattenfallsstyrelsens tekniska avdelning.¹⁶

Porjus kraftverk skiljde sig från tidigare vattenkraftanläggningar på flera sätt. Det projekterades för en effekt på 38 MW och var därigenom inte störst i landet, det var Olideverket i Trollhättan som byggts för nästan 60 MW. Men det var avgjort den svåraste byggnadsuppgiften på grund av de förhållanden som det hårda klimatet och det perifera läget uppställde. Till de extrema arbetsvillkoren bidrog att byggandet av dammen måste ske under lågvattentid, det vill säga på vintern, när temperaturen i värsta fall kunde sjunka ned till -40 grader.¹⁷

Dammen var den största i landet vid tillkomsttiden och det var den del av bygget som hade störst landskapspåverkan när Stora Porjusselet dämades upp till ett fem kilometer långt vattenmagasin. Själva dammbyggnaden var 1 250 meter lång och gick drygt 800 meter in på den västra stranden som därmed sattes under vatten. Dammen var för sin tid avancerad och bestod tekniskt sett av flera olika dammtyper.¹⁸

Porjus var epokgörande även eftersom det tillsammans med Mockfjärd, Kopparbergs län (färdigt 1911) tillhörde världens första underjordsanläggningar. Maskinsalen placerades 52 meter under jord. En sjuttio meter lång, men hög och luftig hall sprängdes ut i berget och kläddes invändigt med betong. I denna uppställdes fem turbiner i nischer och generatorerna radades upp i hallen.¹⁹ Öster om dammen sprängdes en 525 meter lång tilloppstunnel in i berget. Genom denna leddes vattnet in i en fördelningsbassäng och genom fem trycktuber fördes så vattnet ned till turbinerna. Sedan forsade vattnet vidare ut genom en 1 274 meter lång avloppstunnel som mynnade i Lillselet.

Fördelningsbassängen, tubintagen och kraftverkets övriga funktioner samlades i en stor tegelbyggnad ovanför schaktet. Hit förlades ställverket med transformatorer och utrustning för kraftöverföring, driftcentralens kontrollrum samt utrymmen för kontor, verkstäder och förråd.²⁰

Om kraftverkets projektering var en ingenjör-

uppgift, så tillföll uppgiften att gestalta ställverksbyggnadens fasader en arkitekt, Erik Josephson, mest känd för att ha ritat militäranläggningar i hela landet för Kungliga fortifikationen och senare Fortifikationsdepartementet. På hans digra verksförteckning finns även privata villor, bankpalats och kyrkliga uppdrag.²¹ Före Porjus hade han även stått för den arkitektoniska utformningen av Olidan som byggdes 1906–1912 och han kom även att rita Älvkarleby och Motala.²²

Templet i ödemarken eller *lappmarkens katedral* kallades ställverksbyggnaden i samtida tidsningsartiklar och liknelsen är väl funnen, med tanke på de referenser till sakralt byggande som finns i arkitekturen.²³ Byggnaden uppfördes i mörkbrunt handslaget helsingborgstegel med avfärgade fogar på en sockel av granit. Taket täcktes från början med eternit, men har numera bytts till plåt. Särskilt den norra fasaden vittnar om att arkitektens utgångspunkt varit den kristna långhuskyrkan med brant lutande sadeltak, sidoskepp åt öster och spetsbågiga fönster. Det rektangulära tornet med avvalmat sadeltak har jalusiförsedda öppningar som associerar till kyrktornens ljudgluggar.

Västfasaden är den representativa sidan mot älven och även den mest reproducerade. Byggnaden rytmiseras här genom att fönstren samlats tre och tre samt genom strävpelarnas återkommande med jämna mellanrum. Fasadens betoning ligger på södra sidan, på entréutbyggnaden med "Kungsporten", där fönstersättningen är tätare. Där koncentreras också uttrycket genom byggnadsvolymnernas gruppering och skapar en riktning uppåt, genom perspektivportalen, frontespisen och slutligen tornet med den förgyllda kronan på topp.

På liknande sätt som civilministerns tal förkroppsligar arkitekturen den storsvenska intentionen. Ställverksbyggnaden var ett prestigefyllt bygge som ställde krav på arkitekturens representativitet och på så sätt en ideal uppgift för den svenska monumentalskande nationalromantiken.

Industriperioden

I maj 1914 dämades vattnet upp och i oktober testkördes de första aggregaten. Sedan invigdes kraftstationen högtidligen i februari året därpå. Där var det egentligen tänkt att berättelsen om Porjus skulle ta slut. Av de 130 byggnader som uppfördes

under anläggningsperioden var inte mer än åtta avsedda för permanent bruk: förutom ingenjörsmässen bostäder för den lilla personalstyrka som beräknades behövas för driften av kraftverket.²⁴

Men Vattenfallsstyrelsen hyste trots allt gott hopp om att få avsättning för kraften och redan 1916 beslutades om installation av ett femte aggregat.²⁵ Under de närmaste åren fortsatte byggandet både av ett industriområde och ett bostadsområde. Infrastrukturen byggdes ut med järnväg till industriområdet, gator, vatten och avloppsnät och allt fler funktioner tillkom: post, polis, skola, bibliotek, sjukstuga.²⁶ Efter det att spanska sjukan 1918 krävt många dödsfall byggde Statens Järnvägar och Vattenfall gemensamt kyrkogård och begravningskapell, ritat av stockholmsarkitekten Harald Wadsjö.²⁷ Metodistkapell tillkom på privat initiativ 1920 och det fick även användas av statskyrkan för söndagarnas högmässor. Egen kyrka fick Porjus inte förrän 1928, då ett marketenteri byggdes om med frivillig arbetskraft och ekonomiskt stöd av Vattenfall och privatpersoner.²⁸

Under de närmaste åren etablerades flera industrier och Porjus blev under en period en av de största industriorterna i Norrbottens inland. AB Porjus smältverk tillkom 1917 och Stockholms

Superfosfatfabrik öppnade 1918. Vattenfalls egen industri bestod av en elektrisk verkstad, en mekanisk verkstad, en såg och en snickerifabrik. Även Domänverket hade en såg på platsen.²⁹

En stadsplan för samhället togs fram 1918 och då spåddes Porjus i rikspressen en lysande framtid som landets nordligaste stad. Till det järnverk som Grängesbergslaget vid denna tid planerade, knöts stora förhoppningar om ett ännu större uppsving för Porjus.³⁰

Men den industriella utopin kom på skam. Den expansion som kom under första världskriget och som gav löften inför framtiden, förbyttes redan under 1920-talet i svår nedgång. Trots sitt perifera läge, eller kanske snarare just på grund av det, har Porjus historia i högsta grad styrts av de internationella konjunkturerna. Porjus smältverk var den största arbetsgivaren och industrins toppar och dalar påverkade hela samhällets varanden och låtanden.

Smältverket drevs vidare i olika företagskonstellationer under namnet Porjus Järnverk 1924–1927 och 1927–1930. Under det tidiga trettioalets depression låg driften nere fram till 1934. Under senare delen av 1930-talet förbättrades konjunkturen på grund av återuppbyggnaden i Europa och sena-

FIGUR 4. *Templet i ödemarken kallades ställverksbyggnaden i samtida källor. Norrbottens museums bildarkiv.*

re gav högkonjunkturen under andra världskriget porjusanläggningen god avsättning för produktionen. Men när Tysklands framgångsår var över var även järnverkets goda år förbi. Efter ett driftstopp som varat drygt ett år, togs anläggningen i bruk för sista gången 1946 och drevs sedan fram till 1958 då den definitivt lades ned.³¹ Därmed var det så kallade industritiden i Porjus historia avslutad.

Det blev i fortsättningen istället från vattenkraftsutbyggnadens anläggningsarbeten som samhället kom att hämta sin näring. I Luleälven finns idag 16 vattenkraftverk och Porjus blev basen för de arbeten som skedde i övre delen av Stora Luleälv: Regleringsarbetena i Suorva, där dammen utbyggdes i olika etapper 1919–23, 1937–41, 1942–44 och 1966–72; bygget av kraftstationen i Harsprånget 1918–22, 1945–52 och 1974–80; Messaure 1957–1962 samt 1980–1984; Vietas 1964–1972; Ritsem 1972–1978 samt Ligga 1951–54 och 1977–84. Anläggningsarbetena gav tillfälliga arbetsmöjligheter, många rallare flyttade från bygge till bygge där man inkvarterades i provisoriska baracker, men senare även i flyttbara egnahem. Under 1950-talet bussades arbetskraft från Porjus till Harsprånget och till de senare byggena i Ritsem och Vietas var det många porjusbor som veckopendlade.³²

Befolkningsmängdens variationer över tid kan ge en föreställning om samhällsutvecklingen, även om antalet mantalsskrivna inte stämmer överens med antalet bosatta. År 1912 hade exempelvis kraftstationsbygget 1 460 anställda, medan endast 645 personer var mantalsskrivna i samhället. Förmodligen minskar dock felmarginalen med åren. 1923 nådde befolkningen en topp på 2 098 personer, för att därefter sjunka till 987 år 1933. Därefter ökade befolkningen igen fram till 1950 när 3 008 personer var mantalsskrivna i Porjus. Bara fem år senare hade befolkningen på nytt minskat med tusen personer, sedan flyttade ytterligare tusen personer under den följande tioårsperioden. Efter 1965 har befolkningen fortsatt att minska: 1975 fanns här 804 folkbokförda, 1985 – 675, 1994 – 553 och slutligen 2004 – 412 invånare.³³

Rädda Porjus!

Det andra kraftverksbygget i Porjus historia, 1971–1982, var inte på långa vägar så genomgripande för samhällsutvecklingen som det första. Anläg-

gandet av den nya kraftstationen gav arbetstillfällen, men teknikens landvinningar gjorde att antalet anställda var betydligt färre denna gång. I maj 1973 arbetade omkring 350 personer med bygget, men många var pendlare bosatta i Vuollerim, Jokkmokk, Messaure eller Gällivare/Malmberget. Det stora byggnadsprojektet kunde därmed inte hjälpa upp samhällets sjunkande befolkningstal. Uppgifterna om hur stor del av arbetskraften som kom utifrån varierar, men det framstår klart att pendlingen var kontroversiell och att pendlarna kunde uppfattas som osolidariska som inte bosatte sig på orten för att därigenom ta ansvar för samhällets fortlevnad.³⁴

Beslutet att bygga en ny kraftstation väckte helt följdriktigt även frågan om vad som skulle hända med den gamla. Redan i slutet av 1920-talet hade utbyggnaden av ett utomhusställverk påbörjats, som gjorde att den ståtliga ställverksbyggnaden successivt förlorade sin ”största” funktion.³⁵ Drifts- och kontrollfunktionen skulle dock finnas kvar till dess att den nya stationen togs i bruk och kontrollen skulle flyttas nio mil nedströms, till driftcentralen i Vuollerim.³⁶ Med dessa planer för framtiden hade Vattenfall egentligen ingen användning för byggnaden och kom med förslaget att den skulle rivas.

Åke Rudin var driftchef vid Norrbottens Kraftverk vid Vattenfall och därmed närmast ansvarig för vad som skulle hända med den gamla kraftstationsbyggnaden. Han förespråkade en rivning av ekonomiska skäl. Någon möjlighet till ny användning av fastigheten såg han inledningsvis inte och att underhålla en tom byggnad skulle medföra alltför höga kostnader. Efter samråd med sina chefer vände han sig dock i mars 1970 till Harald Hvarfner, landsantikvarie och chef för Norrbottens museum, för att efterfråga dennes synpunkter. Orsaken till detta var att ”Från en del håll har röster nu höjts om ’affektionsvärdet’ av denna unika byggnad”.³⁷

De som opponerat sig mot rivningsplanerna var Porjus Arkivkommitté, en lokal intresseförening som bildats 1963 i samband med förberedelserna för Porjus femtioårsjubileum. Syftet var att ”samla material från Porjus korta men händelserika historia”.³⁸ Arkivkommittén kom att spela en väsentlig roll som bevarandeförespråkare och påtryckare, men längre fram också som förvaltare och levan-

degörare av lokalhistorien. Med vår tids terminologi skulle man säga att det kulturarvsarbete som arkivkommittén bedrivit, lyft fram många olika perspektiv på industrisamhällets kulturarv i Porjus och därmed medverkat till att skapa en stark lokal identitet för porjusborna.

Rudins skrivelse resulterade i att landsantikvarien Hvarfner tillsammans med överantikvarien vid Riksantikvarieämbetet Sverker Janson kom på besök i juni 1970. Åke Rudin agerade ciceron och har själv berättat om vad som hände:

Jag talade varmt för rivning och argumenterade bl.a. som så att i Trollhättan och Älvkarleby har vi två motsvarande byggnader med fortsatt verksamhet framför sig. Här i Porjus skulle vi få en tom, kall gammal "fabriksbyggnad", som snart skulle förfalla. Jag utläste av besökarnas reaktioner att dessa delade min åsikt, varefter dom för hem och författade ett papper med rakt motsatt innehåll - byggnaden borde bevaras.³⁹

Harald Hvarfner sammanfattade synpunkterna i en skrivelse till Riksantikvarieämbetet i september 1970. Han framhöll inledningsvis att kraftstationen numera inte enbart kunde betraktas utifrån ett praktiskt, ekonomiskt perspektiv utan att även kulturhistoriska synpunkter måste beaktas. Han pekade också på att kostnaderna för en eventuell rivning inte heller var obetydliga. De antikvariska

värden som för Hvarfner och Janson sammantaget motiverade ett bevarande samlades under fyra punkter: *arkitektoniskt, teknikhistoriskt, ekonomiskt-historiskt samt socialhistoriskt värde*.

Arkitektens framstående ställning i svensk historia exemplifierades i skrivelsen med kända stockholmsverk av hans hand. Kraftstationens arkitektoniska kvaliteter framhölls i åsikten att "hans tunga monumentala stil lät sig väl förenas med det lappländska landskapet". Som arkitekturhistoriskt värdefulla anfördes även de närliggande bostadshusen i trä. Antikvarierna ansåg att byggnaden borde bevaras som exempel på industriarkitektur från 1900-talets början.

Ur ett teknikhistoriskt perspektiv framhölls att utbyggnaden av vattenkraften i Norrland var beroende av en svensk uppfinning: tekniken för överföring av elektricitet över långa avstånd. Sedan pekades på Porjus pionjärstatus vad gällde vattenbyggnadsteknikens framsteg vid seklets början och att särskilt byggandet av den underjordiska maskinhallen samt till- och avloppstunnlarna representerade nyheter för sin tid. Själva stationshusets storlek sågs som ett resultat av ett av tidens olösta tekniska problem, nämligen att man då inte kunde bygga utomhusställverk. Till slut framhölls maskinsalen med utrustning från olika tidsperio-

FIGUR 5. Den underjordiska maskinsalen. FOTO: C. Strömberg 1920, Norrbottens museums bildarkiv.

der som intressant för att illustrera teknikutvecklingen under 1900-talet.

Det ekonomiskt-historiska värdet ansågs självklart: porjuskraften var en förutsättning för statens exploatering av malmfälten och dess betydelse för den svenska ekonomiska utvecklingen var så välkänd, att Hvarfner inte ansåg sig vara tvungen att orda mycket om det.

Slutligen det socialhistoriska värdet, som behandlades mer utförligt. Utbyggnaden av Porjus kraftstation och samhälle sågs som ett representativt exempel på "den svenska industrins utbyggnad och konsekvenserna härav på olika sociala, politiska och ekonomiska områden med ökade resurser för enskild konsumtion och social trygghet". I detta sammanhang framhölls också att uppbyggnadsskedet var väl dokumenterat och därför väl lämpade sig för att levandegöras i utställningar och skrifter. Hvarfner framhöll att exempelvis en utställning som visades sommartid i gamla kraftstationen, skulle locka publik från den turism som redan fanns i området och att Norrbottens museum gärna skulle medverka vid att etablera en sådan verksamhet i samarbete med Norrbottens kraftverk, om ekonomiska förutsättningar gavs.

Samtliga fyra punkter i den antikvariska argumentationen utgick från ett nationellt perspektiv och lyfte därmed Porjus till en nivå där kraftstationen representerade större skeenden i svensk historia och gavs en mer allmängiltig betydelse. Men som vi skall se fanns det också ett annat sätt att värdera och argumentera för ett bevarande.

Drygt en vecka efter Hvarfner och Jansons besök, alltså innan de offentliggjort sitt ställningstagande, avsändes en skrivelse i ärendet från Porjus Arkivkommitté till statsminister Olof Palme. Arkivkommittén använde sig alltså av den gamla medborgerliga rättigheten att "skriva till kungs", fast nu i en modernare tappning. Författare till brevet var Tor Nordstrand, en av arkivkommitténs drivande personer och van skribent. I sin arga, men samtidigt humoristiska skrivelse, tar han kortfattat upp tre aspekter av bevarandefrågan, som visar på perspektiv väsensskilda från antikvariernas:

Skall man inte göra något för att åtminstone rädda den gamla Kraftstationsbyggnaden? Är inte arbetarnas historia också kultur? Eller ska vi hålla fast vid att det bara är Gustaf II Adolf och Karl XII som betytt något för Sverige?

Eller är det bara djurgårdsminnen med Bellman med eller utan Ulla som är värt att bevara till eftervärlden? Så tycker och tänker Stockholmsarna, och vi anser att de har fel!⁴⁰

För det första betonar Tor Nordstrand *klassperspektivet* – kraftstationen är för honom inte ett nationalistiskt monument över svenska uppfinningar eller statens förmåga att utvinna naturens rikedomar – utan ett monument över de arbetare som byggde anläggningen under svåra umbäranden. För det andra pekar han på *polariseringen Stockholm–Porjus*, på att det lokala perspektivet borde få göra sig gällande på denna plats där många viktiga beslut i samhällets historia faktiskt fattats i Vattenfalls styrelse i Stockholm. Och för det tredje på att det finns en *hierarkisk värdering av kultur*, på att det som brukar kallas "finkultur" inte borde ställas över, utan jämsides med arbetarnas kultur. Med antikvarierna delar han åsikten att ekonomiska överväganden inte får vara allena rådande i beslutet av kraftstationens framtid. Eller som Nordstrand uttrycker det: "Ingenjörerna tänker bara med räknestickan".

Att arbetare ur ett gräsrotsperspektiv på detta sätt gjorde anspråk på det nationella kulturarvet var en ny företeelse för 1970-talet. Bevarande av kulturmiljöer hade förknippats med en konservativ ideologi och oftast gällt kyrkor, övreståndsmiljöer som slott och herrgårdar, samt de agrara kulturmiljöer som hembygdsrörelsen omhuldat. Porjus Arkivkommitté var ingen hembygdsförening, utan måste väl snarare betraktas som en "grävförening", redan innan Gräv-där-du-står-rörelsen uppstod. Sven Lindqvists bok med samma namn inspirerade en folkrörelse, men den publicerades inte förrän 1978.⁴¹ Uppenbarligen kanaliserade Lindqvist i sin bok ett intresse som redan fanns. För arkivkommittén blev boken istället en bekräftelse på att det man utträttade var viktigt.⁴²

Händelseförloppet kan ses mot bakgrund av den politiska radikalisering som skedde i Sverige under senare delen av 1960-talet och de debatter omkring saneringen av stadskärnorna i landet som ofta rasade. "Rivningsraseri" var ett begrepp som lanserades i samband med dessa och det användes även i Porjusdebatten.⁴³ På 1960-talet gick industrisamhället in i ett nytt skede. Strukturrationaliseringar och tekniska framsteg gjorde att företeelser utmönstrades och ersattes av nyheter. Vissa industribranscher rationaliserades, medan andra

helt enkelt gick under. I Porjus byggdes ett nytt kraftverk som gjorde det gamla överflödigt. Men här hotade mer än arbetslöshet: i Porjus hotades hela samhällets existens.

Det kan tyckas som ett överdrivet påstående: att en ort med en så "stor" anläggning som Porjus kraftstation skulle hotas av utplåning. Men ett kraftverk skiljer sig från mer personalintensiva industrier som exempelvis sågverk, smältverk eller gruvor, i det att det inte behövs så stor personal för driften. I det första kraftverket arbetade från början fyra personer per skift för att klara kontroll och drift. Bemanningen minskades efterhand till en person per pass och på 1970-talet hade teknikutvecklingen medfört att någon personal på plats egentligen inte behövdes, eftersom driften som redan nämnts kunde fjärrstyras från Vuollerim.⁴⁴

I detta sammanhang är det lätt att förstå att frågan om kraftstationen även fick symboliska övertoner: kampen för kraftstationen kunde även ses som en ställföreträdande kamp för hela samhällets överlevnad. Ett bevarande av Porjus kraftstation symboliserade samhället Porjus fortlevnad.

Med facit i hand drygt 35 år senare är det också uppenbart att farhågorna inte var så överdrivna. Anläggarsamhällen som Harsprånget och Messaure överlevde inte när kraftverksbyggena var över. Harsprånget revs så sent som på 1980-talet, trots att det då redan av Riksantikvarieämbetet hade valts ut som ett riksintresse för kulturminnesvården i arbetet med den nya fysiska riksplaneringen.⁴⁵

Återanvändning

Under åren 1970–1972 debatterades kraftstationens framtid i *Norrskensflamman* och *Norrländska Socialdemokraten*. Porjus Arkivkommitté bedrev vad vi idag skulle kalla lobbying och uppvaktade såväl riksantikvarien som generaldirektören för Vattenfall, Jonas Norrby, i frågan, samt andra personer som man tänkte sig kunde utöva inflytande.⁴⁶ 1972 publicerades en artikel med titeln *Rädda Porjus* i tidningen *Ny Teknik*.⁴⁷ Författaren Bo Forsberg underströk det teknikhistoriska värdet av att Porjus sparades för framtiden. Artikeln spädde på opinionen i debattens slutskede, men hade förmodligen ingen avgörande betydelse, eftersom de flesta parter i målet redan tagit ställning.

Frågan diskuterades internt bland Vattenfalls chefer och i Porjusprojektets samordningskommitté som bildats för ändamålet. Både kommittén och Norrbottens Kraftverk förordade 1972 ett bevarande. Frågan fick slutligen sin lösning när också Vattenfalls generaldirektör Jonas Norrby förklarade sig stödja bevarandet. Hans beslut togs efter ett besök av riksantikvarien:

Helt oväntat kom dåvarande riksantikvarien Sven B.F. Jansson, "Run-Janne" och besökte mig en dag. Han ville understryka riksantikvarieämbetets bestämda uppfattning att byggnadens borde bibehållas som byggnadsminnesmärke.

Han var mycket bestämd i sin uppfattning, som tillsammans med hans personliga pondus och charm påverkade mig starkt. Smickrande var det ju också att kraftverket kunde vara värdefull kultur.

Det som avgjorde Norrbys ställningstagande var alltså påtryckningar från högsta antikvariska ort, men det framgår att han även tagit intryck av arkivkommitténs idoga arbete.⁴⁸

Från och med 1973 diskuterades inte längre kraftstationens vara eller inte vara. Nu gällde dagordningen istället hur byggnaden skulle nyttjas.⁴⁹ I Vattenfalls personaltidning *Vi i Vattenfall* utlystes en idétävling. Det var ett tecken på arbetslivets och organisationens demokratisering, som skulle ha fått vattenrallarna 60 år tidigare att häpna.⁵⁰ Tävlingen vanns av Alf Wallbing, ingenjör i Vattenfall och en av arkivkommitténs förgrundspersoner, med förslaget att ställverksbyggnaden skulle bli ett "allhus" för samhället. Allaktivitetshus låg i tiden, men hade nog fram till dess varit mer av en storstadsföreteelse. I Porjus skulle det bli "ett hus för arbete, rekreation och fritid av aldrig skådat slag".⁵¹

Den 24 augusti 1979 beslutade Vattenfalls styrelse att ställverkbyggnaden skulle bevaras och att hela 19 miljoner kronor skulle investeras.⁵² Att bevara byggnaden enbart som ett monument över kraftbyggarepoken var i sig inget alternativ. Huset måste nyttiggöras genom att återbrukas, därom tycks alla parter ha varit ense. Wallbings förslag förverkligades också fullt ut.⁵³

Vissa delar återställdes, blev museum och har sedan dess bevarats i princip orörda. Det gäller kontrollrummet med den magnifika manöverpanelen i marmor samt den underjordiska maskinhallen med utrustning i form av turbiner och

FIGUR 6. Ställverksbyggnaden i Porjus. FOTO: Rolf Kaarlenkaski, Norrbottens museums bildarkiv.

generatorer. Två aggregat, nummer 8 och 9 moderniserades dock och behölls i drift.

Andra delar inreddes ändamålsenligt för nya användningar. Det tillkom lokaler för verkstäder, depåutrymmen samt kontor och personalutrymmen. Dessutom byggdes en sporthall och ett antal andra fritidslokaler. 1982, samma år som Porjus gamla kraftstation återinvigdes i augusti, arbetade ungefär hundra personer här, med drift och underhåll av kraftstationerna i Ritsem, Vietas, Harprånget, Porjus och Ligga.⁵⁴

Slutligen tillkom lokaler för Porjus Arkivkommittés samlingar, forskarrum, Linas Café och utrymmen för *Porjus Expo*. Det sistnämnda var en utställning som i ord och bild dokumenterade pionjärskedet i Porjus historia, först sammanställd 1972 i Medborgarhuset Sarek av arkivkommittén med ekonomiskt bistånd från Vattenfall. Utställningen blev en stor framgång. Under ett par sommarmånader sågs den av nära 6 000 personer, detta i ett avsidet beläget samhälle som då hade drygt 700 invånare. Utställningen permanentades och när den efter tio år kunde flytta in i ställverksbyggnaden beräknades den ha setts av över 100 000 personer. Den hade då också turnerat till

vattenfallsorterna Räcksta, Trollhättan, Älvkarleby och Västerås, samt visats i Stockholm och på flera orter i Norrbotten.⁵⁵

Gamla kraftstationen idag

Idag, mer än tjugo år senare, måste Porjus gamla kraftstations bevarande betecknas som ett framgångsrikt återbruk av en industribyggnad, baserad på ett koncept som fortfarande fungerar och som dessutom utvecklats efterhand. Driften av kraftstationerna i Luleälven finns visserligen inte kvar, utan har sedan länge koncentrerats till Vuollerim. Idag ägs anläggningen av Vattenfall AB Vattenkraft. Ställverksbyggnaden innehåller kraftverksmuseet med utställningarna, arkivkommitténs lokaler, sporthall, kontrollrum för ställverk, depåer och förrådsutrymmen, verkstäder samt personalrum för mekaniker, elektriker, kontrolltekniker och driftspersonal. Dessutom finns lokaler för Porjus Infocenter AB, ett företag som arbetar med digital information, startat 1993 och då till hälften ägt av Vattenfall.⁵⁶

Där finns också ett undervisningscentrum för utbildning och forskning i moderna elkraftspro-

duktion, Vattenfall Training Centre. År 1995 revs aggregat 8 och 9, och ersattes av nya aggregat för vad som då hette Jokkmokksskolan.⁵⁷ u8 används idag för utbildning även på internationell nivå och u9 för forskning. u9 är en prototyp, världens första Powerformer, som introducerar en ny teknik. Den gör det möjligt att överföra elektricitet till högspänningsnätet, utan att gå över mellanspänningsställverk och aggregattransformatorer. Aggregatet fasades in 1998 och ägs av Stiftelsen Porjus Vattenkraftscentrum, som består av Vattenfall AB,

ABB Alstom Power Generation AB och GE Energy (Sweden) AB.⁵⁸

Så möts den senaste och den äldsta svenska vattenbyggnadstekniken i den gamla maskinhal-
len, femtio meter under jord i Porjus.

Anna Elmén Berg, f. 1962. FD i konsthistoria vid Umeå universitet 1997. Antikvarie vid Piteå museum.

anna.elmen@piteamuseum.se

Noter

1. Se exempelvis "Industriarvet i fokus", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 36 1998; *Frågor till det industriella samhället*, sou 1999:18, *Program för Norrbottens industriarv* 2000, *Berättelser om vårt samhällets historia – svenska industriminne* 2002, *Industrisamhällets kulturarv*, sou 2002:67, Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält 2003, *I industrisamhällets slagskugga: Om problematiska kulturarv* 2005, *Otydligt, otympligt, otaligt: Det industriella kulturarvets utmaningar* 2005.
2. Porjus är som en del i "Norrbottens teknologiska megasystem" ett av de industriminnen som ingår i Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska kulturarvet, se *Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen* 2002. Porjus samhälle som kulturarv behandlas av Gustavsson 2001 och 2005.
3. William-Olsson 1946, s. 26. Enequist 1957, s. 59f. och 1966, s. 208ff.
4. Sundlin 1993.
5. Inte 1978 som förteckningen anger, se Regeringsbeslut 1986-08-21, Norrbottens museums arkiv.
6. Alzén 1996, s. 13 och 28. Som Alzén också visar hade begreppet då en lång förhistoria sedan det lanserats främst av Marie Nisser och Gunnar Sillén under senare delen av 1960-talet, se Alzén s. 27ff.
7. Ibid, s. 23–25 samt Nisser 1979, s. 22.
8. Brunnström & Spade, 1995, s. 78, 81, 114, och 172.
9. Gösta Malm (1873–1965) var landshövding i Norrbottens län 1971–1928 och generaldirektör för Vattenfallsstyrelsen 1928–1938. Han var även handelsminister 1920–1921 samt socialminister 1923–1924.
10. Hansson 1994, s. 173f., Brunnström 2001, s. 119ff.
11. Hansson 1994, s. 189, 194, 196, 209, 212 och 215. Staffan Hansson har satt in Porjus i ett större sammanhang i en senare artikel, se Hansson 1998. Där visar han på att malm-banan, gruvbrytningen i Kiruna och Malmberget, Porjus kraftstation och Bodens fästning alla är tekniska system så ömsesidigt beroende av varandra att det är möjligt att se dem som delar av ett teknologiskt megasystem.
12. Forsgren 1982, s. 24–32, Hansson 1994, s. 160–165.
13. Utan anställning fick man inte bo i Vattenfallsstyrelsens bostäder, Hansson 1994, s. 186.
14. Hansson 1994, s. 165.
15. Citerat efter Forsgren 1982, s. 77f.
16. Brunnström 2001, s. 79ff. och 122.
17. Forsgren 1982, s. 36.
18. Spade 1999, s. 19, 22f., 26, 34 och 42. Se även Forsgren 1982, s. 36, Forsgren 1990, s. 66f., samt Brunnström & Spade 1995, s. 173.
19. Brunnström & Spade 1995, s. 171–177, Forsgren 1982, s. 40 och Brunnström 2001, s. 136ff.
20. Forsgren 1982, s. 36–40, 1990, s. 48 och 58 samt Brunnström 2001, s. 138.
21. Ahnlund 1990, s. 276ff.
22. Brunnström 2001, s. 122ff.
23. Brunnström 2001, s. 136ff. och 168.
24. Hansson 1994, s. 161.
25. Ibid, s. 226.
26. Ibid, s. 230.
27. Eklund, 2002, s. 3. Intervju med Hans Eklund, Norrbottens museum 1998 och 2004. Om begravningskapellet, se Karlsmo 2005, s. 105f.
28. Eklund 2002, s. 3f.
29. Hansson 1999, s. 47.
30. "Vår blivande nordligaste stad", *Göteborgs handels- och sjöfarts tidning*, 1918-02-16. Ahnlund & Brunnström 1993, s. 73.
31. Hansson 1999, s. 19–73.
32. Forsgren 1990, passim.
33. *Porjus folkmängd 1909–1985. Dokumentation av Porjus Arkivkommitté*, Porjus Arkivkommittés arkiv.
34. Ibid samt *Porjus Kraft* nr 3/1975, s. 2, Lagerström 1973 samt Wallbing 1982a.
35. *Porjus Kraft* nr 3/1975.
36. Rudin 1973.
37. Rudin 1982 samt brev från Åke Rudin, 1970-03-12, Norrbottens museums arkiv.
38. *Porjus Kraft* nr 2/1973 samt *Jokkmokksmagasinet* nr 2/2001. Eldsjälar i Porjus arkivkommitté på 1970-talet var Hans Eklund, Nils Johansson, Elin Jonsson, Bo Lundqvist, Tor Nordstrand och Alf Wallbing.
39. Rudin 1982; brev från Harald Hvarfner 1970-05-22 samt brev från Sverker Janson 1970-07-07, Antikvarisk-Topografiska arkivet.
40. Brev från Tor Nordstrand, 1970-06-12, Porjus arkivkommittés arkiv.
41. Rörande grävrörelsen, se Alzén 1996, s. 89ff.

42. Lindqvist 1978. Tord Nordstrand skriver i ett brev långt senare: "Med Sven Lindqvists bok 'Gräv där du står' förstod de flesta att även Arbetarnas historia kan vara av visst värde. Ett land, en stat består ej av högdjur allena". Brev från Tor Nordstrand till Norrbottens museum 1990-10-21, Norrbottens museums arkiv.
43. Rudin 1982.
44. *Porjus kraft* nr 3/1975.
45. Brev från Riksantikvarieämbetet till Jordbruksdepartementet 1975-02-26, Norrbottens museums arkiv.
46. Vid ett tillfälle reste exempelvis delar av arkivkommittén till Stockholm för att träffa dåvarande chefen för Nationalmuseum, Bengt Dahlbäck, som var född porjusbo. Muntliga uppgifter från Eva Gradin, Norrbottens museum.
47. Forsberg 1972.
48. Norrby 1982.
49. Lagersson 1982.
50. *Vi i Vattenfall* september/1972.
51. Wallbing 1982b.
52. Norrby 1982.
53. Holmlund 1982 samt Rapport från kommittén för Porjus gamla ställverksbyggnad 1978-06-15, Antikvarisk-Topografiska arkivet.
54. Forsgren 1982, s. 82.
55. *Porjus kraft* nr 4/1982.
56. *Dagens Nyheter* 1993-10-13, s. C02, *Norrbottens-Kuriren* 1993-10-13.
57. Aro 1995 och *Jokkmokkskolan: Informationstidning om en kraftfull utbildning* 1994.
58. Informationsskyltar i Porjus kraftstation, sommaren 2006.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-Topografiska arkivet

Handlingar angående Porjus, kopior även i Norrbottens museums arkiv.

Norrbottens museums arkiv

Aro, Jeanette, 1995, *Porjus gamla vattenkraftverk: Fotografisk dokumentation av aggregaten 8 och 9 inför rivning* 1995, otryckt rapport.

Handlingar angående Porjus kraftstation.

Porjus arkivkommittés arkiv

Eklund, Hans, 2002, *Porjus kyrkohistoria*, Småskrifter nr 107. *Porjus folkmängd 1909-1985*. Dokumentation av Porjus Arkivkommitté.

Brevväxling angående Porjus kraftstation.

Porjus kraftstation

Informationsskyltar i Porjus kraftstation, sommaren 2006.

Intervjuer och samtal

Intervju med Hans Eklund, 1998 & 2004, Eva Gradin, Norrbottens museum.

Muntliga uppgifter från Eva Gradin, Norrbottens museum, hösten 2006.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Mats, 1990, "Staden, militärarkitekturen och den militära miljön.", *Boden: Fästningen - garnisonen - samhället*, red. Bror Oscar Nyström & Sven Skeppstedt, Boden: Kungl. Bodens artilleriregementes historiekommitté.

Ahnlund, Mats & Brunnström, Lasse, 1993, "Bilagssamhällen i Norden - från brukstid till nutid", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 25.

Alzén, Annika, 1996, *Fabriken som kulturarv: Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*, Stockholm/Stehag: Symposion.

Berättelser om vårt samhällets historia - svenska industriminnen: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet, Stockholm: Riksantikvarieämbetet 2002.

Brunnström, Lasse, 2001, *Eстетik & ingejörskonst: Den svenska vattenkraftens arkitekturhistoria*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Brunnström, Lasse & Spade, Bengt 1995, *Elektriska vattenkraftverk: Kulturhistoriskt värdefulla anläggningar 1891-1950*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Svensk energi.

Dagens Nyheter 1993-10-13.

Elmén Berg, Anna, 2000, *Program för Norrbottens industriarv*, Luleå: Länsstyrelsen i Norrbottens län/Norrbottens museum.

Enequist, Gerd, 1957, "Tätorternas och landsbygdens närings typer efter befolkningens sammansättning", *Atlas över Sverige*, Stockholm.

-, 1966, "Bebyggelsen", *Sverige: Land och folk, första delen: Allmän geografi*, Stockholm: Natur och kultur.

Forsberg, Bo, 1972, "Rädda Porjus!", *Ny Teknik* nr 18.

Forsgren, Nils, 1982, *Porjus: pionjärverket i ödemarken*, Porjus: Porjus arkivkommitté/Vällingby: Vattenfall.

-, 1990, *Den effektfulla älven: stänk från Luleälvens kraftfulla historia*, Luleå: Vattenfall Norrbotten och Porjus arkivkommitté.

Frågor till det industriella samhället, sou 1999:18.

Gustavsson, Karin, 2005, "Bland periferia riksintressen", *I industrisamhällets slagskugga*, red. Lars-Eric Jönsson & Birgitta Svensson, Stockholm: Carlssons.

Hansson, Staffan, 1994, *Porjus: En vision för industriell utveckling i övre Norrland*, Luleå.

-, 1998, "Malm, räls och elektricitet: Skapandet av ett teknologiskt megasystem i Norrbotten 1880-1920", *Den konstruerade världen: Tekniska system i historiskt perspektiv*, red. Pär Blomkvist & Arne Kaijser, Stockholm/Stehag: Symposion.

-, 1999, *Innovationer och industriell utveckling: Om elektricitet, överföringsteknik och industriell utveckling i norr. Porjus Smältverk 1917-1958*, Luleå: Luleå tekniska universitet.

Holmlund, Nils, 1982, "Ombyggnaden - ett stimulerande jobb", *Porjus kraft* nr 4.

I industrisamhällets slagskugga: Om problematiska kulturarv, red. Lars-Eric Jönsson & Birgitta Svensson, 2005, Stockholm: Carlssons.

"Industriarvet i fokus", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 36, 1998, red. Kersti Morger.

Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält, red. Dag

- Avango & Brita Lundström, 2003, Eslöv: B Östlings bok-förlag Symposion.
- Industrisamhällets kulturarv*, sou 2002:67.
- Jokkmokkskolan: Informationstidning om en kraftfull utbildning*, 1994, Luleå.
- Jokkmokksmagasinet* nr 2/2001.
- Karlsmo, Emilie, 2005, *Rum för avsked: Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Lagerström, Åke, 1973, "Det nya kraftbygget", *Porjus kraft* nr 2.
- , 1982, "Bevara – ett lyckligt beslut", *Porjus kraft* nr 4.
- Lindqvist, Sven, 1978, *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb*, Stockholm: Bonnier Fakta.
- Nisser, Marie, 1979, *Industriminnet: En bok om industri- och teknikhistoriska bebyggelsemiljöer*, Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum och Liber Förlag, (första upplagan 1974).
- Norrbottens-Kuriren* 1993-10-13.
- Norrbj, Jonas V, 1982, "Run-Janne' hjälpte mig fatta beslut", *Porjus kraft* nr 4.
- Otydligt, otympligt, otaligt: *Det industriella kulturarvets utmaningar*, red. Annika Alzén & Birgitta Burell, 2005, Stockholm: Carlssons.
- Porjus Kraft* nr 2/1973, 3/1975 samt 4/1982.
- Rudin, Åke, 1973, "Kraft ur Luleå älv", *Porjus Kraft* nr 2.
- , 1982, "Heders Porjusbor – och tack Vattenfall", *Porjus kraft* nr 4.
- Spade, Bengt, 1999, *De svenska vattenkraftverken: teknik under hundra år*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Svenska kraftverksföreningen.
- Sundlin, Harald, 1993, *Riksantikvarieämbetets förteckning över statliga byggnadsminnen enligt förordningen om statliga byggnadsminnen m.m. SFS 1988:1229, Riksantikvarieämbetets förteckning över från statlig förvaltning till annan förvaltning överförda fastigheter*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Vi i Vattenfall* september/1972.
- "Vår blivande nordligaste stad", *Göteborgs handels- och sjöfarts tidning*, 1918-02-16.
- Wallbing, Alf, 1982a, "Framtid utan pendlare", *Porjus kraft* nr 4.
- , 1982b, "Ställverksbyggnaden i våra hjärtan", *Porjus kraft* nr 4.
- William-Olsson, William, 1946, *Ekonomisk-geografisk karta över Sverige*, Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

Porjus old power station – from power production to heritage

by Anna Elmén Berg

Summary

The Porjus power station and its surrounding community were built in the 1910s as a national manifestation. Electrification of the Riksgränsen railway line was the prime purpose of the power station, but at the same time there were visions of industrial development, the idea being for power-intensive industries to be started up in Porjus.

The community as originally intended as a purely temporary expedient, but Porjus proved more viable than that. Industrial undertakings were established there, an area development plan for the community was adopted in 1918, and brilliant future was prophesied for Porjus as the next town in Norrland.

Things didn't turn out that way. The community's peripheral location made it hard for industry to survive there. The "industrial period" of Porjus history ended in 1958, with the closure of the Porjus Ironworks, and a population drain set in. The community survived, due probably to its serving as an operational base for the many hydro-development projects on the Lule River (Luleälven).

The new Porjus power station was built in the 1970s and the idea broached of demolishing the old control room building.

The Porjus Archival Committee opposed demolition and played an important part in prevailing on the State to give the building listed status and on Vattenfall (the State Power Board, as it then was) to spend generously on adapting the place to new uses. The building was turned into an all-purpose community centre which today comprises an indoor sports centre, workshops, a museum and archives, as well as business facilities. During the 1990s a research and education centre for modern power production was also established here. If the power station was built in a spirit of "Big Swedish" patriotism at the beginning of the 20th century, in the 1970 it was locally invested with different values altogether. The control room building now came to be regarded instead as a monument to the workers who constructed it. The campaign to preserve the switchyard building also became a symbolic struggle for the whole community's survival.

Nytt liv i gamla industriområden

– erfarenheter från Uppsala mejeris omvandling

av Maths Isacson & Marie Nisser

DE GAMLA INDUSTRILÄNDERNAS produktionslandskap och stadscentra är på väg att ömsa skal. Övergivna industriområden med fabriksbyggnader i långt framskridet stadium av förfall präglade ännu för ett årtionde sedan landskaps- och stadsbilderna i Europas och USA:s gamla industricentra liksom även i andra delar av världen. Långsamt börjar dock sårerna efter industrinedläggningarna att läka igen, åtminstone vad de fysiska lämningarna anbelangar. De sociala problemen i denna omvandlingsprocess ger en otydligare bild av det aktuella läget. Arbetslösheten sätter ännu sina spår i många människors vardag och skapar utanförskap och social misär; hur omfattande detta problem är idag förefaller svårt att överblicka.

Industriområdena fylls nu med nytt innehåll och gamla fabriksbyggnader tas i anspråk för nya ändamål. Kraften i förnyelsearbetet, den omfattning detta arbete fått under senare år och mångfalden av nya lösningar och idéer är överväldigande. Här handlar det inte längre om att bevara och nyttja det befintliga i nya former utan om att hitta kreativa lösningar med siktet inställt på att skapa nya ekonomiska förutsättningar för städer och regioner som länge brottats med sviktande ekonomi, vikande befolkningsunderlag och allmän uppgivenhet.

Runt om i världen är hundratals privata byggherrar, fastighetsbolag, arkitekter, stadsplanerare, landskapsarkitekter, kommunal- och regionalpolitiker, mark- och fastighetsägare engagerade i detta förändringsarbete och ur ekonomisk synpunkt rör det sig om gigantiska belopp för att hitta nya former för en hållbar framtid. Projekten omfattar stundtals hela industriregioner som Ruhrområdet och Industrielles Gartenreich i Dessau-Bitterfeld i Tyskland, the Potteries Thinkbelt i Midlands och gruvlandskapet i Cornwall bland många andra nedlagda och övergivna industriområden i Storbri-

tannien; det sistnämnda upphöjdes till världsarv 2006 och ännu ett världsarv från 2001 bör nämnas i detta sammanhang: Falu koppargruva, stadslandskapet och den omgivande bergsmansbygden. Förvaltarna av detta världsarv har till uppgift att vårda och förmedla kunskap om ett vidsträckt industrilandskap, som formats och förändrats under århundraden av gruvdrift.

Andra projekt gäller omvandlingen av stadscentra och stadsdelar. Hit hör åtskilliga hamnområden som Arsenalen i Venedig, Bremerhaven, varvsområdet Dokken i Köpenhamn som hör till några av de aktuella stadsbyggnadsprojekten, eller stadskärnor som Manchester, området längs Akerselva i Oslo, textilstaden Lowell i USA. Till de svenska exemplen hör industrilandskapet längs Motala ström i Norrköping, stadskärnan i Eskilstuna, Hammarbyhamnen i Stockholm eller Kockumsområdet i Malmö. Återigen andra projekt handlar om enstaka byggnader, stora ekonomiska åtaganden som sådana, så till exempel den stora hyttanläggningen i Völklingen, som inkluderades i Unescos världsarvslista 1994, ångkraftverket i Västerås som är tänkt att bli "Nordens häftigaste upplevelsecenter" eller kraftstationen i Vemork i Rjukan som nu inrymmer Norsk arbeidermuseum.

Industriarv i förändring

Historien om industriarvets tillblivelse och hur begrepp och arbetsuppgifter omkodats har skildrats i många sammanhang både nationellt och internationellt. I Sverige har både industriarvsdebatten och frågan om återanvändning av industriområden blivit föremål för en lång rad studier och avhandlingar.¹ Det har handlat om dokumentation, om analyser av diskurser, historiebruk och tolkningsföreträden men också om konkreta åtgärder i form av ombyggnadsprojekt och musealisering.

De internationella bidragen är många, så många att listan över publikationer och forskningsinsatser skulle bli alltför lång för att återges i detta sammanhang. Att förteckna de många omvandlingsprojekt som är på gång, skulle även det bli alltför omfattande. The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) hade sin 13de internationella konferens i september 2006. Den ägde rum i Terni i Italien under rubriken "Industrial heritage and urban transformation. Productive territories and industrial landscapes" och formade sig till en imponerande manifestation och presentation av pågående förnyelseprojekt runt om i världen. I kortfattade föredrag presenterades mer än 250 projekt, som ur olika infallsvinklar handlade om bevarande och omvandling av industriarvet i städer och landskap.²

Blott en bråkdel av konkreta åtgärder idag handlar om musealiseringen av industriarvet. Fortfarande finns sådana satsningar och de handlar också om stora projekt där ekomuseitanken

fortlever och har tagits upp i andra former som i Cornwall eller Katalonien. I Cornwall är det de gamla lämningarna efter gruvbrytningen som är i fokus för bevarandeåtgärder. Man har framförallt utvunnit bly och tenn och det handlar således främst om lämningar efter pumpångmaskiner, uppfodringsverk och mycket annat från flera århundraden, ett nätverk av byggnader och ruiner som sätter sin prägel på landskapet i denna region. I Katalonien har Museu de la Ciencia y de Técnica i Terrassa, Barcelona, under några årtionden skapat något som kan liknas vid ett ekomuseum, där nedlagda fabriksbyggnader, industriområden och arbetarkolonier tagits om hand och bildar ett nätverk av industrimuseer som illustrerar viktiga steg i den industriella utvecklingen i denna del av Spanien.³

Till de mest uppmärksammade projekten för bevarande, återanvändning och förnyelse hör IBA, Internationale Bauausstellung Emscher Park i Ruhrområdet, som startade 1989 och avslutades 1999. Projektet är omskrivet och många har haft

FIGUR 1. Rigas industrialisering under senare hälften av 1800-talet och under 1900-talet var expansiv och dramatisk. Den har också satt sina spår i stadens centrala delar och än finns många fabriksbyggnader kvar från denna storhetsperiod i stadens historia. En av dessa anläggningar är VEF.

Det tysk-amerikanska bolaget Union förvärvade 1898 en befintlig fabrik för dynamomaskiner, elektriska växlar etc. och blev en av samtidens främsta anläggningar i dåtidens dynamiska industriutveckling i Riga. I utkanten av Riga stadscentrum längs en av huvudgatorna, Petersburger Chaussee uppfördes nämnda år en lång maskinhall med en magnifik gavel mot huvudgatan, t.v. på bilden och bortom den huvudkontoret. Bakom dessa byggnader utbreder sig fabriksområdet. Union förvärvades 1905 av den tyska koncernen AEG som satsade på serietillverkning av generatorer, transformatorer och andra elektriska artiklar. Under första världskriget beordrade den ryska regeringen att all maskinell utrustning skulle flyttas till Kharkov.

De två byggnaderna som är bevarade, är idag symboler för Rigas storartade industriutveckling åren runt sekelskiftet 1900. Foto ur RIGA UND SEINE BAUTEN. Riga 1903.

FIGUR 2. Efter diverse omstruktureringar och ägarbyten under första världskriget och följande år omorganiserades företaget med det ursprungliga namnet Union 1932 med statlig ägare och nytt företagsnamn Valsts Elektrotehniskā Fabrika, vanligen omtalad med förkortningen VEF. Företaget nådde en höjdpunkt i sin historia 1988 med sitt industriområde på 30 hektar och 90 fabriksbyggnader inom området och utspridda i Riga. Antalet anställda var 20 000. Sovjetunionen var den största marknaden. De mest kända produkterna var då telefoner, telefonväxlar och radioapparater. Pro-

blemen för företaget började efter frigörelsen, då den sovjetiska marknaden försvann. Lettlands elektronikindustri fick stora problem med konkurrensen från utländska företag när marknaden öppnades upp i början av 1990-talet. Mellan 1993 och 1997 tappade företaget 90% av sin produktion. VEF splittrades upp i sex mindre företag, varav endast två återstår 2007. Industriområdet genomgår nu stora förändringar. Byggnader säljs eller hyrs ut. Huvudkontoret rymmer bl.a. ett svenskt bankkontor och en del andra mindre företag. FOTO: Andis Cinis 2006.

FIGUR 3. Företaget Union övertogs 1905 av den tyska koncernen AEG, som anlätade den kände arkitekten Peter Behrens för några av sina industribyggen. Peter Behrens har ritat den böga fabriksbyggnaden med anslutande vattentorn i en återhållsam jugendarkitektur som kommit att bli något av en ikon för VEF-fabriken under 1900-talet. FOTO: Andis Cinis 2006.

möjlighet att studera resultaten av denna gigantiska satsning med fokus att återerövra en hårt exploaterad industriregion med nedlagda kolgruvor, järn- och stålverk präglad av hög arbetslöshet och svåra sociala problem. Här satsades på omfattande marksanering och förnyelse av bebyggelse men också på ett bevarande av industribyggnader, karakteristiska för den industriella utvecklingen. De utvalda byggnaderna skulle tjäna som ankarfästen för det kollektiva minnet. Det skulle emellertid leda alltför långt för att här mer ingående redovisa åtgärder och resultat av detta projekt.

Återanvändning och bevarande

När det handlar om industriarvet finns två huvudlinjer för att bevara den fysiska miljön och motiven för dessa alternativ har diskuterats i många sammanhang. Den ena huvudlinjen är att betrakta industriarvet i fysisk bemärkelse som ett objekt för ett musealt bevarande och det inkluderas då i kulturarvet. Den andra huvudlinjen är att se industriarvet som en tillgång för att förändra och förnya i syfte att ge plats åt nya verksamheter och arbetstillfällen i ett nutida och framtida samhälle.⁴ De två inriktningarna förenas idag ofta i praktiken.

Bevarandet av industribyggnader som monument eller museer har en längre tradition bakåt i tiden i Sverige än återanvändningen.⁵ Vägen till en återanvändning istället för rivning och sanering har inte varit given. Före 1980-talet var argumenten för ett bevarande nästan alltid desamma: det är billigare att bygga nytt än att behålla och bevara och i det sammanhanget kom också industriarvet till korta.

Efter 1980 infördes nya låneregler och projekt som var inriktade på en återanvändning av industribyggnader blev mer intressanta för olika aktörer. Större ekonomiska investeringar kunde förverkligas och ombyggnaderna blev mer omfattande. Fabriksbyggnaderna var solida och särskilt textilfabrikerna med sina stora, tomma ytor gav möjligheter till flexibla lösningar. Processindustrins byggnader var mer komplicerade, ändå byggdes flera bryggerier om till kontor eller bostäder.

Efter hand blev idéerna om återanvändning allt djärvare och kopplades även nära samman med nya företagsetableringar som var en följd av nöjesindustrins tillväxt och IT-samhällets genombrott –

musikstudior, teater- och konsertsalar, filmstudior, utställningssalar och olika typer av datorföretag.

Områden, där de gamla industrierna en gång haft sin verksamhet, var ofta centralt belägna i staden och följaktligen även attraktiva för en återanvändning. Tomtmarken var dyrbar och det gällde få den räntabel. Framgångsrika ombyggnadsprojekt skapade förutsättningar för andra investeringsprojekt. En återanvändning av industribyggnader blev i flera fall en drivkraft för kommunalt och regionalt nytänkande, antingen det handlade om att tillhandahålla renoverade lokaler för nya företag, att skapa nya besöksmål för en växande skara av turister eller att hitta publikdragande aktiviteter för den nya upplevelseindustrin.

Av betydelse för kunskapsuppbyggnaden om industriarvet var också den utredning som på uppdrag av regeringen verkställdes av *Delegationen för industrisamhällets kulturarv* åren 1999–2002. En avvägning mellan frågan om att bevara eller återanvända var också något som Delegationen tog fasta på och i sitt slutbetänkande formulerade i följande ordalag:

Det industriella arvets byggnader och miljöer är en stor tillgång i stadsförnyelsearbetet. Återanvändningen och utvecklingsinsatserna är i hög grad också en fråga om nyanser och sökande efter hållbara lösningar. I vissa fall är det nödvändigt att vara restriktiv medan det i andra sammanhang finns möjligheter att ha ett mer öppet förhållningssätt till de miljöer det gäller. En nära samverkan mellan antikvarier, arkitekter, stadsplanerare och inte minst ägare och brukare är en god garant för tillfredsställande lösningar. Flera av de lyckade förnyelseåtgärderna bygger på ett nära samarbete och förmågan till tvärsanknade lösningar.⁶

Vid sidan av det praktiska arbetet med planering och ombyggnader av fastigheter och med åtgärder för återvinning av kontaminerade industriområden skedde också en betydande kunskapsuppbyggnad om industriarvet. Parallellt härmed kunde aktörerna byta erfarenheter om metoder, lösningar och förhållningssätt. Många konferenser har under årens lopp hållits i Sverige för att diskutera omvandlingen av industrins miljöer. I Koppardalen, Avesta, samlades ett stort antal aktörer inom fältet i mars 2006 för att diskutera "Industriarv i förändring" och konferensen var en uppföljning av två tidigare sammankomster med liknande inriktning, i Tolvbo 1990 och i Ramnäs 1999. Här fanns rika möjligheter till jämförelser över tid. Inför konferenserna i Ramnäs och Avesta

hade ett omfattande enkätmaterial samlats in och pågående och redan avslutade industriarvsprojekt kunde presenteras och utvärderas.⁷ Ombyggnad och återanvändning av nedlagda industribyggnader har nu praktiserats i ett trettio-tal år och tiden är mogen för en utvärdering av alla dessa projekt.⁸ Var har hänt med industriarvet? Vad finns kvar av byggnader, maskinell utrustning, infrastruktur och annat? Hur har detta arv hanterats, vilken berättelse har fått tolkningsföreträde? Vilka har aktörerna varit och hur har de agerat i sammanhanget? Vilka aktörer har ställts mot varandra, vilka har varit starkast och drivit igenom sina intressen? Vilka kompromisser har varit nödvändiga? Vad betyder det att industrihistorien beaktas i återanvändningen av äldre industrilokaler?

Fallstudien i det följande av mejeriet i Uppsala som blev kontor och bostäder belyser några av de frågor som ständigt debatterats. Den ger oss anledning att fundera över förnyelseprocessen, vad som har beaktats vid återanvändningen av industribyggnader och stora industriområden samt vad som borde vara möjligt att ta hänsyn till i framtiden.

Mejeriet som blev IT-kontor och bostäder

Uppsala är starkt förknippad med universitetet och domkyrkan. I någon mån associeras staden även med de många små- och medelstora forskningsintensiva bioteknikföretag som härstammar från Pharmacias 50-åriga verksamhet. Det rör sig om högt specialiserade företag som tog vid efter att det stora läkemedelsföretaget avvecklade sin verksamhet, som inleddes med fusionen i mitten av 1990-talet med det amerikanska läkemedelsbolaget UpJohn och som fullföljdes när det år 2002 i sin tur köptes av Pfizer.⁹ Mindre känt är att Uppsala under 1900-talets första hälft var en betydande industristad med företag som producerade en rad vardagsvaror. I staden låg flera på sin tid välkända företag, däribland Nymans Verkstäder som tillverkade cyklar av märkena Crescent, Hermes och Nordstjernen, vidare Hästens skofabrik, Henrik Gahns (bl.a. tvålar), Slotts Industrier (senap), Upsala-Ekeby (kakel, plattor och porslin), Lindvalls Kaffe samt Almqvist & Wiksells förlag och tryckeri. Många fabriker hade sina lokaler i

FIGUR 4. Uppsala mejeri i kv Tor, byggt 1911, idag IT-företaget SYSteam's lokaler. Längre ner på S:t Persgatan syns gaveln på det nya vita flerbostadshuset som ligger utmed järnvägen.
FOTO: Maths Isacson 2007.

de centrala delarna. Flera var också betydande kvinnoarbetsplatser, särskilt Uppsala Kappfabrik, Gahns, Bayerska Bryggeriet och Hästens.¹⁰

Industrisysselsättningen nådde sin höjdpunkt vid övergången till 1950-talet. Drygt 40 procent, nästan 6 000, av stadens yrkesverksamma arbetade då inom industrin. Snart påbörjades industriavvecklingen. Industriföretag som framställde lätta konsumtionsvaror överlevde inte när den internationella konkurrensen skärptes. Nedläggningarna följde slag i slag under 1960- och 1970-talen.

Uppsala tog tidigare än andra svenska medelstora städer steget från industristad till tjänstestad. Industrier som överlevde flyttade samtidigt ut ur centrum. De gamla fabrikslokalerna revs i de flesta fall eller stöptes om för att härbärgera kontor, affärer och biografer. Ett företag som hårdnackat höll sig kvar i stadens centrala delar var Arla Färskvaror, dvs. Uppsala mejeri i kvarteret Tor strax intill järnvägen. Nedläggningshotet fanns från mitten av 1970-talet men beslutet sköts fram flera gånger. År 1997 stängde Arla mejeriet som ett led i att koncentrera mejerirörelsen till några få stora enheter i Mellan- och Sydsverige.

Ombyggnadsdiskussionerna tog omedelbart fart. Hur skulle mejeriområdet i centrala Uppsala med byggnader uppförda från 1850-talet fram till mitten av 1980-talet omvandlas och vilken användning borde området ha i framtiden? Kunde byggnaderna återanvändas på ett sätt som inte förändrade platsens industrihistoriska karaktär? Om det inte gick att utnyttja lokalerna för industriell drift så kanske det gick att etablera ett kulturellt centrum där stadens rika industrihistoria skildrades i den stora mejeribyggnaden? Det var i alla fall vad flera aktörer förordade, däribland den industriminnesförening som snart bildades och som har sitt ursprung i en "gräv-där-du-står"-cirkel med fokus på mejeriet i mitten av 1980-talet.¹¹ Men det fanns en annan ekonomiskt långt starkare aktör med andra planer, byggföretaget JM. På egen hand kunde JM självfallet inte bestämma kvarterets framtid. Ytterst gällde frågan vilket värde industrihistorien och dess fysiska lämningar, det industriella kulturarvet, hade för den politiska ledningen i kommunen och vad den var beredd att prioritera vid en större förnyelse av stadskärnan. I Uppsala kom det industriella kulturarvet

FIGUR 5. Uppsala mejeri i korsningen Storgatan–S:t Persgatan år 1944.
Ingången till kontoret i hörnet av byggnaden i bildens mitt.
FOTO: Arlas arkiv, Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm.

ofta till korta till förmån för en snabb markexploatering där alternativa idéer aldrig fick en chans. Intrycket är att industrihistorien inte passar särskilt väl in i den officiella bilden av lärdoms- och ärkebiskopsstaden Uppsala. Pengar fanns också att tjäna på en större markexploatering i stadens centrala delar.

Mejeriets historia

År 1911 stod ett nytt stort mejeri klart i kvarteret Tor. Verksamheten flyttades över från ett angränsande kvarter där driften hade varit lokaliserad alltsedan starten år 1871. Den nya mejeribygnaden ritades av arkitekt Ture Stenberg som här förenade jugendarkitekturen med nationalromantiken. Två bostadshus som uppförts i mitten av 1850-talet i anslutning till den första stadsplanen utanför den gamla stadskärnan, inlemmades och anpassades till mejeriets behov.¹²

Samtida besökare tyckte mejeriet var ett under av modernitet, "ett mäjeri som står på höjden af nutida teknik ...", som en journalist skrev i *Uppsala Nya Tidning*. Det var uppfört i tegel och betong, en teknik som tidigare inte prövats för

mejeribygnader. Mejerisalen var kakelklädd, i maskinrummet fanns ångpannor och generatorer samt vattenverk och pumpsystem, en automatisk glasdiskmaskin och stora amerikanska smörkärnor. Det gamla stallet på gården revs och ersattes av ett nytt i sten.¹³ I ett av två bostadshus bodde mejeriföreståndaren och hans familj. Det andra var upplåtet till mejerskorna, den största och viktigaste yrkesgruppen i mejeribygnaden.¹⁴ Kvinnorna arbetade i mejeriet med vidareförädlingen av mjölken medan männens arbetsplatser främst var utomhus i anslutning till lastningen och lossningen.

Mängden inlevererad mjölk ökade efterhand som landsbygdens många småmejerier lades ned. Antalet mjölkbönder steg liksom kornas avkastning genom avel och bättre utfordring. Under 1910-talet mottog Uppsala mejeri knappt 10 miljoner kg per år, en siffra som fördubblades under 1920-talet för att år 1950 uppgå till 44 miljoner kg. Därefter minskade inleveranserna men de sköt åter fart under 1960-talet då antalet leverantörer passerade 2 000. Mjölkleveranserna uppgick som mest till 57 miljoner kg om året. Under mejeriets

FIGUR 6. Utsikt över mejeritomten från Sivia-byggnaden 1965 med de två kontoren, f.d. bostäderna och trädgården i fokus.
FOTO: Sturefoto, Arlas arkiv, Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm.

FIGUR 7. Syskonen Helen och Anna Andersson framför smörkärnan i mejerisalen i slutet av 1920-talet. FOTO från Siw Eklund, i Uppsala industriminnesföreningens samling.

sista årtionden låg mjölkinvägningen strax under denna nivå.¹⁵

Produktionsökningen tillsammans med ny teknik på marknaden drev fram investeringar. I mitten av 1920-talet byggdes stallet om till garage för lastbilar efter ritningar av stadsarkitekt Gunnar Leche. En ny panncentral med en hög skorsten uppfördes 1929. Den ersatte en skorsten i anslutning till huvudbyggnaden.¹⁶ När diskussionerna om mejeriområdets förnyelse tog fart efter nedläggningen på 1990-talet skulle skorstenen ges ett viktigt symbolvärde av dem som stred för stadens industrihistoria.

I början av 1930-talet övertogs mejeriet av det stockholmsbaserade Mjölkccentralen, bondekooperationens andelsföretag, som vid denna tid påbörjade en omfattande nedläggning av småmejerier och koncentrerade driften till ett färre antal stora moderna enheter. Uppsala mejeri blev ett av de större inom bolaget och moderniserades.¹⁷

Den nye ägaren investerade i plattpastörer i rostfritt stål samt fler och starkare elmotorer. Mekanska transportörer underlättade de inre trans-

porterna och nya maskiner installerades i förpackningshallen. Glasförpackningar lanserades i slutet av årtiondet. Parallellt skedde ett könsskifte. Mejerskorna ersattes av mejeristerna i mejeriet men kvinnorna blev samtidigt fler på kontoret som växte. 44 kvinnor i produktionen år 1920 minskade till 16 år 1930 och åtta år 1944. Samtidigt ökade antalet anställda till över 80. På 1950-talet sysselsatte Uppsala mejeri ca 100 personer. Antalet kvinnor uppgick då till 16–17, varav 5–6 i produktionen och övriga på kontoret.¹⁸

Nästa stora förändring skedde på 1960-talet då smörtillverkningen utvecklades. Mejeriet blev nu ett rent distributionsmejeri inriktat på dryckesmjölk och fil. Än en gång moderniserades verksamheten. Inleveranserna lades successivt över på tankbilar och mottagningskajerna byggdes om. Nya flask- och dismaskiner installerades. Pappförpackningarna ersatte glasflaskorna. Ett nytt kylrum byggdes och utvidgades redan efter ett par år. Under 1970- och 1980-talen automatiserades driften. Mjölkbehandlingen och diskningen styrdes därefter från en manöverpanel. Under dessa årtionden låg hotet om nedläggning över företaget. Tack vare en ekologisk produktion samt protester både från stora kunder och anställda räddades driften. 1987 gjordes den sista stora investeringen då en lång lagerbyggnad i plåt uppfördes längs med järnvägen.¹⁹

Från 1910-talet fram till 1980-talet genomfördes sålunda många mindre och större investeringar. Nya byggnader tillkom, andra revs eller byggdes om, området förtätades och anpassades från hästtill lastbilstransporter, först till små lastbilar och på 1960-talet till stora tank- och distributionsbilar. De äldre bostadshusen har under åren använts som bostäder för personalen men byggts om till matsal och kontor. I huvudbyggnaden investerades i nya maskiner och produktionen specialiserades. Väggar revs och nya har byggts, efterhand som produktionen förändrats. En ny hög skorsten ersatte 1929 en äldre i huvudbyggnaden.

Karaktär och prioriteringar

Tomten med byggnaderna som efter 1997 förvärvades av byggföretaget JM avspeglar sålunda olika utvecklingsfaser i mejeriets nästan 90-åriga verksamhet i kvarteret. Driften har dessutom gjort en mängd avtryck i och utanpå byggnaderna, samt på gården först med hästarna och sedan successivt med allt fler och större lastbilar. Bostäderna från 1850-talet ger ytterligare ett tidsdjup i områdets och stadens historia.

Mejeriet har en lång och rik historia och utgör en tydlig markör i stadskärnan. Vad prioriterade aktörerna när det blev aktuellt att omvandla området till nya funktioner? Vad ansågs vara kulturhistoriskt värdefullt och i vilken mån levde de upp till bestämmelserna i gällande lagstiftning? Dels till Kulturminneslagens om att "den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas"²⁰ och dels till Plan- och bygglagens (PBL) paragraf 10 som fastslår att ändringar

av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara,

samt paragraf 12 som säger att byggnader

som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär (inte) får förvanskas.²¹

Mejeriområdets omvandling

Hösten 1997 stängde Arla mejeriet i Uppsala och tömde det på produktionsutrustning. Hur skulle området med dess byggnader från skilda tider återanvändas? Redan året dessförinnan när det hade blivit känt att Arla beslutat att stänga mejeriet inlämnades en motion till kommunfullmäktige om att etablera ett industrihistoriskt museum i kombination med ett kulturaktivitetshus i mejerilokalerna. Undertecknare var tre av fullmäktiges

FIGUR 8. Utlastningskajen inne på gården på Uppsala mejeri i slutet av 1930-talet. Vid denna tid hade lastbilarna helt tagit över in- och uttransporterna. FOTO: Uppsala industriminnesförening.

socialdemokratiska ledamöter. Goda erfarenheter från andra städer där industrin avvecklats talade för en satsning av detta slag, vilket skulle gynna det lokala kulturlivet. Byggnaderna ansågs också ha ett högt kulturhistoriskt värde.²²

Hösten samma år genomförde kulturförvaltningen en översiktlig beskrivning och värdering av bebyggelsen i kvarteret Tor. I det dokument som upprättades framhölls bebyggelsens "miljöskapande värde". Till detta bidrog de äldre husen, skorstenen och träden i anslutning till bostadshusen från 1850-talet. Mejeriområdet bedömdes i sin helhet ha ett "industrihistoriskt värde" eftersom den utgjorde "en värdefull rest av den tidigare i Uppsala mer centralt belägna industribbyggelsen". Skorstenen framhölls ha ett särskilt stort symbolvärde medan de två äldsta bostadshusen hade ett "stadsplanehistoriskt värde" och mejeriets huvudbyggnad ett "arkitekturhistoriskt värde". Även om kulturförvaltningens tjänsteman i sin skrivelse underströk att det fordrades ytterligare studier mynnade den första bedömningen ut i slutsatsen att de äldre byggnaderna på tomten sammantaget hade ett "bebyggelsehistoriskt värde".²³

Den arbetsgrupp som bildades våren 1997 i syfte att bilda en industriminnesförening arbetade parallellt för att få tillstånd en snabb lösning. Gruppen argumenterade för att de byggnaderna skulle bevaras och användas för att skildra stadens industrihistoria men också för andra kulturaktiviteter. Kommunfullmäktige avlog dock föreningens ansökan om ekonomiskt stöd till ett museum. Däremot stödde den förslaget att höja skyddsnivån för kvarteret och få tillstånd en q-märkning av de äldsta byggnaderna.²⁴ Detaljplaner utarbetades och ett samrådsförfarande tog fart. I ett yttrande av kulturnämnden från senhösten 1999 avvisades förslaget att riva panncentralen med tillhörande bostäder i syfte bygga bostäder på marken. Nämnden förordade istället ett industrihistoriskt museum i kombination med annan kulturverksamhet.²⁵

Flera artiklar publicerades i *Uppsala Nya Tidning* under åren närmast efter Arlas nedläggningsbesked. I dessa rekommenderades i sin helhet en kulturhistorisk varsam omvandling. Flera betonade att staden behövde ett museum som berättade om industrins och arbetets historia. Röster höjdes

FIGUR 9. Uppsala mejeri före rivningen i slutet av 1990-talet med kontoret framför maskincentralen och dess höga skorsten. FOTO: Uppsala industriminnesförening.

även för ett museum över den svenska mejeriindustrin med dess tekniska landvinningar och kooperativa företagsform. Museet borde dessutom skildra kvinnors arbete i industrisamhället.²⁶ Parallellt insamlades över 1 000 namnunderskrifter för ett bevarande av mejerikvarteret.²⁷ När industriminnesföreningen hade bildats år 1998 lämnades en ansökan till länsstyrelsen om att ”de betydelsebärande delarna av kvarteret Tor”, huvudbyggnaden, bostäderna och panncentralen med skorstenen, skulle byggnadsminnesförklaras. Trots positivt intresse från politikernas sida fattades aldrig något sådant beslut.²⁸

Det fanns ett visst folkligt och politiskt stöd i Uppsala för ett bevarande av den äldsta bebyggelsen i kvarteret Tor i syfte att etablera ett industrimuseum och kulturhus. Det var för övrigt ett av två alternativa förslag. Men det förverkligades aldrig. Både kommunstyrelsen och kommunfullmäktige godkände planerna på bostäder, och detta trots att många tunga remissinstanser var negativa till idén.²⁹ Byggbolaget JM som 1997 förvärvade mark och byggnader av Arla för drygt 10 miljoner kronor förordade en för bolaget mer

lönsam lösning.³⁰ Peter Lindborg som var projektledare på JM vid ombyggnaden berättar att bolaget köpte mark och byggnader med tanke att bygga ett 80-tal bostäder. Vid denna tid fanns dock inget politiskt stöd i kommunen för bostäder i området. På JM var man medveten om att köpet skedde ”lite på spekulation”. Efterhand lyckades JM övertyga politikerna för idén om bostäder. ”JM:s affärsidé är att köpa in tomtmark och exploatera den för bostäder.”³¹

Mejeriområdet idag

I början av 2000-talet revs panncentralen med den symbolladdade skorstenen. Något tidigare hade isvattencentralen, lastkajerna, kyllagret, arkivet intill kompressorrummet i det underjordiska skyddsrummet samt lagerbyggnaden längs järnvägen tagits bort. Även trädgården och träden vid bostadshusen från 1850-talen försvann. JM lät dock de gamla bostadshusen och den stora mejeribyggnaden stå kvar pga deras kulturhistoriska värde. Även två stora ”vårdträd” mellan husen lämnades. Under de närmaste åren uppförde JM fyra stora

FIGUR 10. F.d. mejerigården med de två byggnaderna från 1850-talet till vänster, förr bostäder och kontor, idag bostäder. Fotot taget där tidigare maskincentralen med den höga skorstenen låg. Till vänster och till höger syns gavlarna på de nya flerbostadshusen. I bildens mitt ett bostadshus på andra sidan järnvägen. Bakom detta skymtar Uppsala domkyrkas två spiror. FOTO: Maths Isacson 2007.

flerbostadshus med 81 lägenheter. Åtta av lägenheterna är inrymda i bostadshusen från 1850-talet. Men, berättar Peter Lindborg, de var nedgångna och vinda där de stod på leran. De vara svåra att ta hand och kostnaderna för att omvandla dem till funktionella bostäder blev väldigt höga. "Det hade varit billigare att riva och ersätta dem med nya hus i samma stil". Men, tillägger han, "de har ett kulturvärde och sin charm".

Ytterligare problem vid industriområdets omvandling var allt "skräp" som låg i marken: nergrävda ledningar, rester av en stor vattencistern – inklusive fyra djupborrade brunnar – som använts av sj samt hästspill och fordonsbränsle. "Fanns mycket i backen, mer än vad vi tänkte", understryker Peter Lindborg.

Vad blev resultatet? Ett delresultat är en betydande ökning av lägenheter i Uppsalas centrala delar vilket förmodligen har gett positiva effekter på handeln och livet i centrumkvarteren. Närheten till järnvägsstationen gör att Stockholms stora arbetsmarknad ligger inom räckhåll. Bostäder i denna del av staden är eftertraktade och trots att priserna på bostadsrätter stiger är de här åtskilligt lägre än i centrala Stockholm.

Ett annat resultat är att en rad industrihistoriska spår finns kvar genom att den stora mejeribyggnaden och de två bostadshusen från 1850-talet har bevarats. 1850-talshusen i två våningar ligger dock inklämda mellan höga flerfamiljshus. De är svåra att upptäcka från angränsande gator och ger för den som släpps in genom grindarna föga förståelse för och kunskap om områdets tidigare historia. Sammanhanget är brutet, påpekar representanterna för industriminnesföreningen och kulturmiljövården under den rundvandring vi gör inför författandet av denna artikel.³² Alternativa förslag fanns vilka förmodligen hade gett en bättre möjlighet att förstå sammanhangen i rummet och i tiden. Bland annat föreslogs att det gamla bostadshuset i två våningar närmast järnvägen skulle rivas för att ge utrymme för ett större flerfamiljshus. På så sätt kunde trädgården, panncentralen och skorstenen på andra sidan gården, mot Storgatan, bevaras. Sammanhangen hade då behållits utan att antalet lägenheter minskat. JM såg dock inga möjligheter att ha skorstenen kvar, "inte såsom vi tänkte bygga kvarteret", understryker Peter Lindborg.

Länsmuseets tidigare chef beklagar liksom representanterna för industriminnesföreningen att

FIGUR II. Tredje plan i den stora mejeribyggnaden, idag kontor för IT-företaget SYSteam.
FOTO: Maths Isacson 2007.

kommunledningen och JM inte var mer lyhörda för andra lösningar. Det hade varit fullt möjligt att omvandla området med större hänsyn till de påtalade kulturvärdena. Framförallt borde den höga skorstenen ha bevarats. Dess stora symbolvärde framhålls. Den berättade om den industriella verksamhet som tidigare funnits i området. Det handlade då inte bara om mejeriets långa historia utan även om den omfattande industriella driften i denna stadsdel med, förutom mejeriet, företag som Josef Erikssons cykelfabrik Fram, Nymans Verkstäder och Upsala Valskvarn. Som mest sysselsatte de fyra företagen tillsammans 1 500 personer. Skorstenen hade kunnat berätta att även Uppsala har en plats i den svenska industrihistorien. Rivningen innebar en "missad chans för Uppsala". Till detta kan läggas att trädgårdens utplåning även innebar en missad chans till ett grönområde – med kulturhistoriska värden – i Uppsalas centrum. "En väldigt vacker park gick förlorad."³³

Mejeribyggnaden som IT-kontor

Alltjämt står den snart hundraåriga stora mejeribyggnaden kvar men med ny funktion. Den an-

vänds idag som kontor för IT-företaget system. Här arbetar drygt 100 personer, vilket är fler än under mejeriets tid (då knappt 80 arbetade i mejeriet medan övriga hade sina arbetsplatser i andra byggnader eller på gården)! Hur fungerar den gamla industribyggnaden som kontor för ett högteknologiskt tjänsteföretag i början av 2000-talet? Vilka förändringar har gjorts inne och ute, vilka kulturhistoriska värden rymmer byggnaden? Hur ser de som arbetar här på byggnaden och dess historia?

JM byggde om huset i syfte att det skulle användas som företagshotell. Ett företag var Framtidsfabriken, Jonas Birgerssons vid denna tid prisade IT-företag, men planerna avbröts när IT-bubblan sprack. I slutändan blev det istället system som ensam hyrde hela fastigheten.³⁴ För system hade det varit bättre om företaget varit med från början och påverkat utformningen av byggnaden och entrén. Å andra sidan är byggnaden planerad och anpassad för att hysa flera olika företag, vilket kan vara bra inför framtiden.³⁵ I enlighet med tidens företagslogik är system uppdelat i sex separata bolag med arbetsplatser runt om i huset. Byggnaden är på många vis komplicerad

FIGUR 12. SYSteams reception 2007. Längre tillbaka i tiden låg här invägningen och här diskades mjölkflaskorna. FOTO: Maths Isacson 2007.

med 13 olika nivåer i tre våningsplan, med otaliga trappor, dörrar, korridorer, stora salar samt stora och små rum. Det kan inte ha varit helt lätt att omvandla den för att svara upp till ett högteknologiskt kontorsföretags behov, allra helst om kulturminneslagens och PBL:s bestämmelser skulle beaktas samtidigt som byggnaden behövde handikappsanpassas.

När det gäller byggnadens *yttre* är den varsamt förändrad om vi ser till den sida som vetter mot S:t Persgatan, genomfartsleden för cyklister och gångtrafikanter, samt till sidan som ligger mot Storgatan och som används för biltrafik. Fasad, dörrar och fönster har i möjligaste mån rengjorts och lagats. Några fönster har bytts ut. Snedtaget över mejerisalen är intakt. Två skyltar med namnet "Uppsala mejeri" berättar om byggnadens tidigare användning.

De två sidor av huset som ligger in mot gården är däremot påtagligt förändrade. Invägningshallen från 1960-talet har rivits likaså kyllagret från 1970-talet. Byggnaden har höjts genom att en våning har lagts ovanpå det lägre taket mellan de två flyglarna. Påbyggnaden möts med ogillande av kulturmiljövårdens och industriminnesföreningens företrädare under rundvandringen i området. Den anses vara ett okänsligt tillägg som förändrat byggnadens karaktär.³⁶ Mejerigården där förr hästar och bilar lastat av och på är totalt förändrad efter rivningar och nybyggnationer. De historiska sammanhangen i rummet har gått förlorade.

Hur förhåller det sig då med byggnadens *inre* miljö? Det är åtskilligt som berättar om mejerirörelsen när man från gården stiger in i byggnaden och anmäler sig i systemans informationsdisk: det vita kaklet på nedre delen av väggarna, den stora transporthissen, golvklinkers (som dock är nytt men i samma stil och färg som det tidigare), taket, fönstren, de bärande stolparna och en och annan toalett (som rustats upp). Arkitekten har lagt nya rör och elledningar fullt synliga i taket, behållit öppna ytor, satt in nya arbetsplatser, trappor, belysning och toaletter utan att den gamla rumsakaraktären brutits. Väl synliga i entréhallen återfinns gamla föremål och bilder från mejeriets dagar.

Arkitekt Göran Sollenberg som JM anlät vid ombyggnaden berättar om tankar han hade och de svårigheter han ställdes inför när han år 1998 kom in processen. Planen var då att mejeriet

skulle omvandlas till ett företagshotell. Det fick inte styckas sönder med vertikalschakt, vilket var svårt att tillgodose. En ljusgård diskuterades, men avlogs. "Byggnaden är ett stycke industrihistoria och det gällde att ta tillvara på det som fanns. Nya värden skulle dessutom byggas in. Det var viktigt att behålla öppenheten," betonar Göran Sollenberg. Eftergifter var dock nödvändiga. Kaklet på väggarna var trasigt framförallt i de nedre partierna. Man valde ändå att behålla det som gick och lappa med hela bitar. En annan målsättning var att inte dölja nya installationer. Tegelväggar som frigjordes doldes inte med ny väggbeläggning utan rengjordes bara. Det ger idag "karaktär åt rummen".

Fastighetschefen Leif Alström, som guidar oss runt i byggnaden, berättar att byggnaden med 2 500 kvm golvyta fungerar utmärkt för systemans behov, förutom en besvärande brist på förrådsutrymmen. Om arkivet och det underjordiska skyddsrummet hade sparats hade bristen inte varit lika stor.

Han tar oss med in i IT-företagets hjärta, ett av flera avskilda rum som härbärgerar husets totalt 400 dataservrar. I ett angränsande rum har företaget nyligen installerat en större dieselmotor som slår på vid avbrott i den normala elförsörjningen, vilket har skett vid flera tillfällen. Servrarna måste fungera dygnet runt utan avbrott. Ljudet från servrarna får Lennart Göransson, f.d. fackklubbordförande som arbetat 25 år i byggnaden, att minnas ljuden i mejeriet. Volymen i det avskilda stålplåtinklädda rummet med servrarna är, menar han, idag "i nivå med mejeriljudet". Servrarna ger samtidigt ifrån sig ett ljud som påminner om industriell verksamhet. Utanför rummet med servrarna är det däremot långt tystare än tidigare. Här arbetar den överlag unga personalen vid sina datorer.

Anställda vi pratar med under vårt besök på system i januari 2007 är nöjda med lokalerna, särskilt på tredje plan där trätaket och bjälkarna har rengjorts och målats, och där rumslösningarna skiftar. Några rum är små och trånga, men flertalet är stora och öppna. Rör och ledningar ligger på skenor som hänger ner från taken – ett IT-företag har stort behov av ledningar som lätt skall gå att dra om. De gamla trätaken har därför kunnat bevaras i ursprunglig stil. Personalen arbetar i kontorslandskap. I början var många tveksamma till

denna planlösning. Idag är den mer accepterad, och underlättar kontakterna under arbetsdagen.

Den voluminösa mejerisalen i två våningar, som senare användes som förpackningshall, har behållits men delats av i höjden genom en större frihängande balkong. Eftersom det är öppet mellan balkong och väggar har rummets höga och luftiga karaktär behållits. Den nya balkongen används vid möten och under raster. Den är sammanbunden via en ramp med en ursprunglig fast balkong, som idag tjänstgör som matsal och fikarum. Göran Sollenberg mål var att skapa "förbindelser i rummet".

Ett problem är luften, vilket påtalas både av fastighetschefen och av personer vi pratar med under besöket: "Problemet är luftmiljön, att få ett bra klimat." De olika nivåskillnaderna är en del av förklaringen. Ventilationssystemet fungerar inte heller tillfredsställande. Även Göran Sollenberg nämner vissa problem i byggnaden, men de är ändå marginella menar han.³⁷ Kostnaderna att bygga om med tanke att behålla den industrihistoria som byggnaden rymmer var inte "farligt höga". Det som krävs är framförallt en "mental inställning", menar Sollenberg.

En rad detaljer har sparats. Ytterväggar av tegel som nu är innerväggar har behållits i ursprunglig färg och form. Många äldre väggfästen, järnbalcar, trappor och andra tidsmarkörer har inte tagits bort. Nya funktioner skiljer ut sig genom sin form och hur de har placerats i rummen. Några av husets sammanträdesrum har namn efter kända ostsorтер, som "Grevée".³⁸ Spåren från mejeritiden är med andra ord många. Frågan är då om de som jobbar i byggnaden är medvetna om att den historia byggnaden kan berätta. Nej, svarar fastighetschefen, vilket understryks av samtalen under rundvandringen. Anställda vi talar med tycker att miljön är spännande att arbeta i, den är annorlunda. För övrigt har de en diffus bild av byggnadens tidigare användning, bortsett från att den har tjänstgjort som mejeri. Fastighetschefen berättar att besökare ofta i positiva ordalag påtalar byggnadens speciella karaktär men de känner inte till dess historia och är väl inte heller särskilt intresserade. system saknar också en ordentlig dokumentation av byggnaden.

Industriminnesföreningens och kulturmiljövårdens företrädare som strax innan i skarpa ordalag

kritiserat hur kvarteret Tor i sin helhet hade om-skapats är betydligt mer positiva till omdaningen av den inre miljön. Lennart Göransson, fackklub-bens f.d. ordförande med 25 år på mejeriet, är positivt överraskad över det han ser, över minnes-märken och arkitektoniska lösningar som ansluter till husets mejerihistoria. Men han och de andra ställer sig samtidigt tveksamma till om det är möj-ligt för den oinvigde att förstå historien utifrån de spår som alltså finns kvar i byggnaden. Det behövs andra sätt att berätta historien.

Återanvändningen av industribyggnader

Ställer kulturmiljövårdens företrädare kanske för höga krav på att industrihistorien skall vara läsbar och att anställda och besökare bör känna till den eller intressera sig för den? Innebär en återanvändning också ett krav på att historien ovillkorligen skall berättas? Räcker det inte med att byggnaden har återanvänts på ett sätt som är funktionellt utan att industrikarakteren har förändrats?

Den byggda miljön kan väcka intresset för det förflutna och kan få människor att ställa frågor om det som varit och det som blivit. Men det behövs andra förmedlingsformer för att industrihistorien skall bli begriplig: utställningar, rundvandringar med kunniga guider, filmer, bildspel och skrifter. Både i det teaterspel och i de stadsvandringar som industriminnesföreningen årligen arrangerar åter-ges några av de händelser som dokumenterats av grävciirkeln i Uppsala på 1980-talet. Vilken historia berättas då och vad är möjligt att berätta för dem som arbetar i eller som kunder besöker det f.d. mejeriet? Vilket utrymme finns för mångbottnade mer komplicerade berättelser?

Ett krav som bör kunna ställas vid ombyggnader är att spåren så långt som det är ekonomiskt och praktiskt rimligt bevaras. Det förutsätter samtidigt att det görs en kvalificerad dokumentation och analys före rivningar, ombyggnader och nybyggnationer. Den person som i efterhand är intresserad av att fördjupa sig i områdets historia kan då få hjälp att hitta fram till även mer komplicerade berättelser. Den som endast önskar en snabb översikt skall kunna stanna därmed och den som är intresserad av arkitekturen skall själv-fallet ha den möjligheten.

I Uppsala är de industrihistoriska sammanhang-

en i kvarteret Tor raderade i den yttre miljön. Spelet kring omvandlingen visar att bestämmelserna i PBL och Kulturminneslagen är töjbara. En stark ekonomisk aktör som JM har stora möjligheter att realisera sina planer, även om propåerna om en q-märkning uppenbarligen ledde till en viss försiktighet. Mejeribyggnaden visar samtidigt att det går att återanvända äldre komplicerade industrilokaler så att de fyller högteknologiska företags krav utan att spåren av det förflutna helt ödeläggs. Det forna mejeriet är dock lika stängt för allmänheten idag som tidigare. Besökarna får hålla sig till den yttre miljön och där är sammanhangen utplånade även om tre byggnader har återanvänts.

Avslutning

Fysiska spår från äldre tiders verksamheter ger oss en möjlighet att förstå vad en plats och en byggnad har använts till under olika tider, och varför det ser ut som det gör just här. Avlagringarna berättar om den värld som varit men också om oss själva, om våra drömmar, föreställningar och svårigheter. Det vi väljer att bevara berättar om vad vi anser viktigt att eftervärlden skall veta om oss. Platser kan ses som "komprimerade erfarenheter", individuellt och kollektivt burna, där minnena och historien omtolkas utifrån vilka som befolkar platserna, av deras erfarenheter och relationer, men också av vad aktörerna väljer att beakta vid storskaliga omvandlingar som i Uppsalas centrala delar.

Ny teknik och nya sätt att överföra information och varor, har, tillsammans med förändrade finansiella flöden och geopolitiska förskjutningar, under senare årtionden medfört att många äldre enskilda industribyggnader och hela industriområden i västvärlden avvecklats. Ibland har byggnader relativt lätt kunnat återanvändas. I andra fall har det varit betydligt svårare. Betydelsefulla faktorer i sammanhanget är det geografiska läget, byggnadsmassans storlek, konstruktion och standard. Andra viktiga faktorer är graden av nedsmutsning

av mark och vatten, samt efterfrågan på lokaler av en viss typ, lokaler som till en rimlig kostnad kan återanvändas.

En bärande frågeställning i denna artikel är i vilken utsträckning historien ges ett värde i omvandlingen och hur spåren av tidigare verksamheter beaktas av olika aktörer vid en förnyelse. Går det, och är det ekonomiskt rimligt, att ta hänsyn till industrihistoriens materiella spår vid storskaliga omvandlingar?

Erfarenheterna från Uppsala mejeris omvandling är att kostnaderna för att bygga om med tanke på att lyfta fram den industrihistoria som byggnaden rymmer inte behöver vara "farligt höga". Det som krävs är framförallt en "mental inställning", en förmåga att tänka in och utnyttja spåren av tidigare verksamheter och att våga bejaka sammanhangen i rummet. Kraven på en snabb avkastning på investerat kapital ger dock föga utrymme för eftertänksamhet och leder lätt till förhastade beslut. Men när de historiska avtrycken tillåts spela mot dagens högteknologiska former kan det ge en spännande arbetsmiljö med stora kvaliteter som uppskattas av såväl besökare och anställda.

Maths Isacson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och på halvtid gästprofessor i industriminnesforskning vid Avdelningen för teknik och vetenskapshistoria, KTH, Stockholm.

maths.isacson@ekhist.uu.se

Marie Nisser är professor em i industriminnesforskning, Avdelningen för teknik och vetenskapshistoria vid KTH, Stockholm.

nisser@kth.se

- I. Om tidiga insatser på industriminnesvårdens område se t.ex. Nisser 1979, och Alzén 1996 i hennes avhandling om Norrköping och industriarvsvårdskursen; Olshammar 2002 har studerat återanvändning av industriområden i sin avhandling. Ett annan metod för att beskriva en industrimiljö och dess omvandling redovisar Storm 2005 i sin licentiatavhandling och Storm i sin kommande doktorsavhandling (2008). Om olika perspektiv på industriarvet handlar Avango & Lundström 2003. Många andra skrifter vore värda att nämna i detta sammanhang, vilket dock inte låter sig göras av utrymmesskäl. De nämnda skrifterna har emellertid utförliga litteraturhänvisningar för dem som vill tränga djupare in i ämnesområdet.
2. Konferensbidragen kommer att publiceras digitalt på TICSIN:s hemsida.
3. Begreppet ekomuseum myntades i slutet av 1960-talet i Frankrike och bekräftades av ICOM (International Committee of Museums) 1971. Det är ett utomhusmuseum utan tak och väggar, som omfattar natur och kultur och visar en bygd eller landskap som det har utvecklats och blivit genom människans aktiviteter under århundraden. Ett ekomuseum vill värdesätta natur- och kulturarvet i materiell bemärkelse, men också det immateriella arvet i form av yrkeskunskap och livserfarenheter. Sedan begreppet lanserades har hundratals ekomuseer skapats runt om i världen. Först ut bland de svenska ekomuseerna var Ekomuseum Bergslagen.
4. I förordet till Stadsmiljörådets antologi 2001 med Lundström & Nyström som redaktörer preciseras bokens syfte, den vill : "belysa de möjligheter som finns i våra industrilandskap. Många av dessa miljöer är viktiga att bevara, eftersom de kan berätta om vår historia och våra förfäders levnadsförhållanden. Men det är också viktigt att utveckla områdena, så att de kan ge plats för nytänkande och kreativitet."
5. Om industriminnesvårdens begynnelse se t.ex. Nisser 1996.
6. Slutrapport från Delegationen för industrisamhällets kulturarv sou:2002:67, s. 52.
7. Rapporterna från Tolvbo och Ramnäs har publicerats och konferensrapporten från Avesta håller på att sammanställas för redigering. De tre rapporterna har redigerats av Jan af Geijerstam. Geijerstam 1990, Geijerstam 2000 och Geijerstam 2007.
8. Vid Enheten för industriminnesforskning vid KTH pågår ett forskningsprojekt med rubriken "Industrisamhällets omvandling – industriell växt och förändring i företagsbyggande och kommunal planering", finansierat av Wallenbergsstiftelserna.
9. Agius 2003.
10. Uppsalas industrihistoria skildras i Agius 2003 samt i Isacson & Magnusson 1996.
11. Grävcirkelns arbete avrapporterades i Sommestad 1987. Industriminnesföreningen som bildades i mars 1998 hade som sin första uppgift att "verka för ett mejeriindustriemuseum i den gamla mejerifastigheten i kv. Tor" (Lägesrapport av Lennart Göransson 18/2 1998). Redan året dessförinnan hade en arbetsgrupp bildats. Av de fem i arbetsgruppen var fyra tidigare anställda på mejeriet. Vid bildandet uppgick antalet medlemmar till 32. LRF:s länsförbund var representerat i föreningen. Verksamheten har efterhand också breddats och omfattar idag Uppsalas industrihistoria i sin fulla bredd. Idag är siffran 120 enskilda och 30 kollektiva medlemmar. En av huvudpersonerna i arbetet har sedan starten varit Lennart Göransson, tidigare Livs fackordförande på mejeriet.
12. Kulturnämndens yttrande 1999-12-16 över detaljplanen för kv. Tor. Dp 42E. Stadsbyggnadskontoret, Uppsala kommun.
13. Sommestad 1987, s. 30–31.
14. Mantalsuppgifter, kvarteret Tor 1908–1913. På 1920-talet bodde disponent Edvin Johansson med familj i byggnaden, som då delvis användes som kontor.
15. Sommestad 1987, s. 17. Inlevererad mjölk mäts alltid i kilo och inte i liter. Fetthalten avgör hur mycket en liter väger.
16. Kulturnämndens yttrande 1999-12-16.
17. Sommestad 1987, s. 59 ff.
18. Sommestad 1987, s. 61–62 samt 89. Lena Sommestad skrev senare en uppmärksammas doktorsavhandling, se Sommestad 1992. Uppgifter om mejeriet är hämtade från en sammanställning med data om mejeriet som Stig Soneryd, f.d. mejerist, upprättade i anslutning till grävcirkeln. Uppgifter om personalen, dess numerär och könsfördelning, har hämtats från Kommerskollegium, Stat. Byrån. Hlaah samt Hlaab. scb/Riksarkivet.
19. Stig Soneryds sammanställning, Sommestad 1987, s. 90 och bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv. Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.
20. Kulturminneslagen 1988:950, 1 kap.
21. Plan- och bygglag 1987:10, 3 kap. Se också Lag 1998:805.
22. Motion till Uppsala kommunfullmäktige 27/1 1996, under tecknad av Monika Fridenman, Timo Grönlund och Bo Wirmark.
23. Bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv. Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.
24. Uppgifter i en lägesbeskrivning av arbetsgruppen "för bildande av en industriminnesförening i Uppsala" daterad 18/2 1998, med Lennart Göransson som sekreterare.
25. Kulturnämndens yttrande till byggnadsnämnden 16/12 1999.
26. Artiklar i *Uppsala Nya Tidning*/UNT bl.a. av Björn Kaaling 14/11 1997, Anna Nilsén och Mats Wahlberg 4/9 1999, Bo Kjellén 11/11 1999, Lennart Göransson, Ingemar Andersson och Bo Kjellén 14/3 1999, Mats Wahlberg m.fl. 14/3 2000.
27. Lennart Göransson, Ingemar Andersson och Bo Kjellén, UNT 14/3 1999.
28. "Arlamejeriet", artikel av Lars-Gunnar Eriksson, UNT 11/12 1999.
29. UNT 8/12 1999, 14/9 och 26/9 2000.
30. UNT 24/12 1997.
31. Telefonintervju med Peter Lindborg 18/1 2007
32. Anteckningar vid ett besök i kvarteret Tor 7/1 2007 med Lennart Göransson, Bo Kjellén, Stig Rydh, Jon Hogdal samt Dan Thunman.
33. Anteckningar 7/1 2007.
34. Telefonintervju med arkitekt Göran Sollenberg 9/1 2007. Sollenberg har också intervjuats av Gunilla Lindberg. Se Lindberg 2003.
35. Företaget, som har sitt ursprung i Uppsala Data Central/

- UDAC och som hörde till Uppsala universitet, hade dess förfinnan, efter att det avknoppats från universitetet och sen gått upp i system, haft sina lokaler i det ombyggda kasernområdet Polacksbacken.
36. Anteckningar 7/1 2007.

37. Kafeterian på den ursprungliga balkongen i mejerisalen ville Sollenberg dock ge en annan utformning. Det cirkelrunda förslag han ritade tyckte byggarna "var besvärligt".
38. Ost tillverkades på mejeriet fram till omkring 1940, dvs. blott under 30 av 87 år.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet:

Kommerskollegium, Stat. Byrån. Hlaah samt Hlaab. scb.

Uppsala landsarkiv/Arkivcentrum:

Mantalsuppgifter, kvarteret Tor 1908-1913.

Uppsala kommun:

Kulturnämndens yttrande 1999-12-16 över detaljplanen för kv Tor. Dp 42E. Stadsbyggnadskontoret.

Kulturnämndens yttrande 1999-12-16.

Motion till Uppsala kommunfullmäktige 27/1 1996.

Bebyggelsehistoriska uppgifter om Mejeriet i kv Tor, Kulturförvaltningen 9/9 1996.

Uppsala industriminnesförening

Lägesbeskrivning av arbetsgruppen "för bildande av en industriminnesförening i Uppsala" daterad 18/2 1998.

Informanter

Leif Ahlström, fastighetschef på system, intervjuad 7/1 2007.

Lennart Göransson, f.d. anställd på mejeriet och fackordförande, ledde grävciirkeln på 1980-talet, drivande kraft i Uppsala industriminnesförening, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Jon Hogdal, kulturgeograf och vetenskapsjournalist, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Bo Kjellén, diplomat, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Peter Lindborg, projektledare för JM under ombyggnaden, telefonintervju den 18/1 2007.

Stig Rydh, f.d. landsantikvarie, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Göran Sollenberg, arkitekt, telefonintervju den 9/1 2007.

Stig Sonnerby, f.d. mejerist, deltog i grävciirkeln på 1980-talet.

Dan Thunman, stadsantikvarie, deltog vid besöket den 7/1 2007.

Tryckta källor och litteratur

Agius, Roland 2003, *Industristaden Uppsala*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

Alzén, Annika 1996, *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*. Stockholm: B. Östlings förlag Symposium.

Avango, Dag & Lundström, Brita (red.) 2003, *Industrins arvtryck: perspektiv på ett forskningsfält. Festskrift till Marie Nisser*. Stockholm: B. Östlings förlag Symposium.

Geijerstam, Jan af (red.) 1990, *Bergslagens industriminnen*. Högskolan Falun/Borlâne: ITR-rapport nr 3/1990.

—, (red.) 1999, *Industriarvsmiljöer i förändring. Rapport från en konferens i Ramnäs, Västmanland 6-8 oktober 1999*. Smedjebacken: Ekomuseum Bergslagens skriftserie, nr 8.

—, (red.) 2007, *Industriarv i förändring - rapport från en konferens i Koppardalen, Avesta, 7-9 mars 2006*. Stockholm: KTH.

Industrisamhällets kulturarv. sou 2002:67. Slutrapport från Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Isacson, Maths & Magnusson, Lars (red.) 1996, *Arbetarstaden Uppsala. En 1900-talshistoria*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Kulturmminneslagen 1988:950.

Lindberg, Gunilla 2003, *Då och nu i gamla Uppsalahus*. D2. Hudiksvall: Winberg.

Lundström, Mats & Nyström, Louise (red.) 2001, *Industrilandskapet - kulturmiljö och resurs för stadens framtid*. Karlskrona: Stadsmiljörådet.

Nisser, Marie (red.) 1979, *Industriminnen. En bok om industri- och teknikhistoriska bygghsemiljöer*. Stockholm: Liber förlag.

—, 2006, *Industriminnen under hundra år. Museet som makt och motstånd. Festskrift till Erik Hofrén 10 april 1996*. Norrköpings: Arbetets museums vänner.

Olshammar, Gabriella 2002, *Det permanentade provisoriet: ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*. Göteborg.

Plan- och bygglag 1987:10.

Sommestad, Lena (red.) 1987, *Mjolk och människor. Liv och arbete vid Uppsala mejeri 1871-1985*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

—, 1992, *Från meyerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund: Arkiv förlag.

Storm, Anna 2005, *Koppardalen: om historiens plats i omvandlingen av ett industriområde*. Stockholm. KTH.

Tidningar

Uppsala Nya Tidning 14/11 1997, 24/12 1997, 14/3 1999, 4/9 1999, 11/11 1999, 8/12 1999, 11/12 1999, 14/3 2000, 14/9 och 26/9 2000.

New life in old industrial areas – lessons from the transformation of Uppsala Dairy

by Maths Isacson & Marie Nisser

Summary

The productive landscapes and urban centres of the old industrialised nations are shedding their skins. Only a decade ago, derelict industrial areas with factory buildings in an advanced state of decay were a conspicuous feature of the landscape and townscape in the old industrial centres of Europe and the USA as well as in other parts of the world. The scars left by these industrial closures are slowly healing, at least as far as the physical traces are concerned. The social problems of this transformation process sometimes go deeper and generally take longer to heal.

The industrial areas are now being invested with new content and old factory buildings harnessed for new purposes. The dynamic of renewal in recent years and the diversity of new solutions and ideas are overwhelming. Where the industrial heritage is concerned there are two main strategies of preservation or reuse, and the arguments in favour of them have been discussed in many connections. The industrial heritage in the physical sense can be an object of preservation, in which case it is included in the cultural heritage, and it can also be an asset for accommodating new activities and job opportunities in a present and future society. In practice nowadays, these two strategies are often combined.

The rebuilding and re-commissioning of derelict industrial buildings has now been going on for 30-odd years, and the time is ripe for an evaluation of these projects. What remains in the way of buildings, machinery, infrastructure and other things? How has this heritage been managed, which narrative has been given first say? Which ideas have existed over the years? Who have the players been and how have they acted in this connection? What comprises have had to be made? What are the implications of taking industrial history into account in the reuse of old industrial buildings?

The case study of the Uppsala dairy which became offices and flats will serve to illustrate some of the issues which are perpetually being debated. It gives us cause to ponder the process of renewal, what has been taken into account in the reuse of industrial buildings and large industrial areas and what considerations ought to be feasible for the future. The dairy has a long and eventful history behind it and is a prominent landmark in the historic centre of Uppsala. Who were the players and what were their priorities when the precinct came to be adapted to new functions? What was judged historically interesting? Who came off second best in the process of renewal?

A big, new, modern dairy was completed in 1911, right next to the railway in the centre of Uppsala. A succession of investments, both large and small, were made between the 1910s and 1980s. New buildings were added, others were demolished or altered, infill development took place and the area was adapted to motor traffic instead of horses and carts. A gender change occurred from the beginning of the 1930s onwards, when the dairymaids were replaced by male dairy workers with longer training behind them. New machinery was successively introduced in the main building and production made more specialised. In 1929 a new, freestanding tall chimney superseded an earlier one in the main building. Two 1850s housing units which had been lived in by the workers were eventually turned into offices and a canteen.

In the 1930s the Uppsala Dairy was taken over by Mjölcentralen, a big farmers' co-operative which, in the decades which followed, bought up and closed down smaller dairies by the hundred. The first rumblings against the Uppsala Dairy came in the 1970s. Efficiency measures and specialisation saved it that time, but in 1997 it was closed down and over a hundred people lost their jobs.

The case study shows that, despite prompt and resolute action, heritage conservation interests

were powerless against the big JM construction company. JM acquired the precinct for development, meaning the construction of 80-odd new homes. In 1997 there was no political support in the community for such heavy redevelopment. Instead many people envisaged a sympathetic transformation to arts centre. But JM was a far stronger player, and soon prevailed on the city fathers to shift their ground. A large number of buildings, including the symbolically charged smokestack, were pulled down at the beginning of the new century, but the main building from 1911 and the two housing units from the 1850s were spared. The demolitions and the substitution of large apartment blocks severed the precinct's historical continuity. After expensive renovation the old housing units reverted to housing use and are now "embedded" among other large buildings.

In contrast, the main building, the big dairy (2,500 sq. m.), was more sympathetically restored. It has retained its original exterior and is clearly visible. Today it is used by an IT office with just over a hundred employees. The interior has been very carefully altered, a basic principle on the part of the architect engaged by JM. A number of details have been preserved, such as pressed brick on the walls and floors, stairs, windows and wooden

roof. New plumbing and wiring have been positioned quite visibly in the roof. Open spaces and the original spatial character have been retained. The personnel work in an open-plan office.

Many traces of the dairy period are visible, but it is doubtful whether the people working in the dairy, or casual visitors to the place, are aware of the story which the building has to tell. The milieu, however, is appreciated, despite the unusual character of the building, with its 13 different floor levels. One problem concerns the air. The ventilation system is not working altogether satisfactorily.

The Uppsala Dairy conversion shows that the cost of rebuilding with a mind to highlighting the industrial history which the building embodies need not be prohibitive. What is above all needed is a mindset, a capacity for entering into and utilising the traces of previous activities and boldness to reaffirm the spatial relationships. Demands for a quick return on capital invested afford little scope, however, for reflection and can very easily result in overhasty decisions. But when the historical imprints are allowed to interact with present-day hi-tech geometry, the result can be an exciting work environment offering great qualities which are appreciated by visitors and workers alike.

Triviala industrilandskap, vardaglig återanvändning och frågan om erkännande

av Gabriella Olshammar

Det materiella industriarvets typiska trivialitet är en utmaning för den äldre kulturmiljövårdens dyrgriptänkande. Varken den vördnadsbjudande ålderns helgd, prakt, unicitet, stillhistorisk renhet eller estetisk finess utmärker vanligen detta slags arv.

SVANTE BECKMAN, 2005

DET ÄR INTE SÅ MÄRKVÄRDIGT längre med en återanvänd och väl bevarad industribyggnad. Somliga rymmer museum där den tidigare industriella produktionen gestaltas pedagogiskt medan andra har omvandlats till kontor, hotell eller hyreshus. En värdeförskjutning har skett och byggnader som för bara ett par decennier sedan betraktades som otypliga och smutsiga kan idag lyftas fram som arkitektoniskt intressanta "imagehöjare" vilka berättar om storslagna industriella och innovativa insatser.

Men det finns även återanvänd industribebyggelse som inte vunnit det här erkännandet; som varken lyfts fram av kulturmiljövårdens praktiker, av fastighetsägare eller i kommuner för att locka besökare. Citatet ovan från Svante Beckman berättar om ett materiellt arv som inte vunnit erkännande på samma premisser som så kallade dyrgripar. Den här artikeln handlar om möjliga värdeförskjutningar av en bebyggelse av det slaget, utan prakt, unicitet eller estetisk finess.

Artikeln bygger till stora delar på två kapitel (4 och 5) ur en avhandling författad vid institutionen för Stadsbyggnad, Arkitektursektionen på Chalmers 2002 – *Det Permanentade Provisoriet. Ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*.¹ Avhandlingen och denna artikel tar empiriskt utgångspunkt i ett återanvänt

industriområde på Hisingen i Göteborg, i sammanhanget kallat Gustaf Dalénsområdet. Under tre decennier har industriområdet väntat på att antingen rivas eller erkännas så som det är i sin "typiska trivialitet" och med sina vardagliga återbruk. Här i artikeln fokuseras bebyggelsen som en resurs för verksamheter och återanvändningen beskrivs utifrån dess syften, förutsättningar och genomföranden. Även om en kulturarvdiskussion kommer att finnas med som en aspekt av bevarandet och återbruket är det inte kulturmiljövård och bevarandevärden (dokumentations-/upplevelsevärden) som är tyngdpunkten här.

Artikeln består till största delen av diskussioner om återbruk av industribebyggelse för entreprenörskap utifrån tidigare forskning och satt i relation till det återanvända industriområdet på Hisingen. Artikeln avslutas med en kort diskussion om möjligheten att uppvärdera triviala industrilandskap för vardaglig återanvändning. Först följer emellertid en kortfattad beskrivning av Gustaf Dalénsområdet.

Ett trivialt industrilandskap på Hisingen i Göteborg

Gustaf Dalénsområdet växte fram från början av 1900-talet till följd av intentionen att anlägga ett industriområde på Hisingen, intill Kvillebäcken och nära till Göta Älv.² Området ligger i stadsdelen Lundby som inkorporerades med Göteborgs stad 1906. Till att börja med låg detta i stadens periferi, men med tiden har bostadsområden och handelsområden anlagts runtom. Idag ligger Gustaf Dalénsområdet tämligen centralt i Göteborg,

FIGUR 1: Bilden visar en del av Gustaf Dalénområdet kring den centrala gatan Gamla Tuvevägen. I början av 1900-talet var detta färdvägen från norra Hisingen till färjeläget vid Göta älv och båten till Göteborgs stad. Den röda byggnaden till vänster i bild är en av de äldsta i området och anlades som ett gjuteri 1919. Fastigheten togs över av en färgfabrik på 1940-talet och omvandlades till bilverkstad 1966. Idag ligger butiken "Johans MC" samt en bilverkstad och ett café på fastigheten. FOTO: Förf. 2004.

geografiskt sett, men kan upplevas som en periferi till följd av avvikande bebyggelse och användningar och till följd av de stora trafiksystem som avgränsar området från omgivningen och från Göteborgs centrum. De första industrier som anlades här under 1910-talet var ett gjuteri, en verkstad och två ospecificerade industrier. På 1930- och 1940-talen tillkom sju färgfabriker. Under decennierna 1940- till 1970-talen tillkom diverse bilhandlare och bilverkstäder. Emellanåt återanvände dessa verksamheter sådana byggnader som anlagts för tillverkningsindustri. Under 1980-talet kom områdets användning att förändras ytterligare till att bli alltmer handel, mestadels möbelbutiker, enklare livsmedelsbutiker, antikaffärer och loppmarknader (Myrorna och Emmaus). Tillfälliga bygglov har getts för etablering av handel i befintliga lokaler i väntan på beslut om vad som skall hända med bebyggelsen. En betydande andel av den pågående handeln saknar dock bygglov.

Området har aldrig vuxit färdigt och i årsskiftet 1999/2000 revs dessutom en stor fastighet, så nu ligger här flera öppna ytor med fallfärdiga staket runtom. Bebyggelsen är enkel och med endast en eller två våningar. Fasadmaterialen är plåt eller tegel, i vissa fall trä. Där det finns bevarade byggnader från den tidigaste industrin på 1910-talet är det knappt synbart till följd av kraftig ombyggnad där fasaderna täckts med korrugerad plåt. En gammal färgfabrik i tegel står kvar och huserar idag en antikaffär/loppmarknad där vatten regnar in från taken och golven sviktar.

I den norra delen av området ligger några nyare och större byggnader i tegel och dessa rymmer i allmänhet ett flertal skilda verksamheter som butiker i bottenplan och kontor, gym, tandläkare, resebyråer m.m. på de övre våningarna. Den bebyggelse som syns mest och tar mest yta i anspråk är emellertid den låga och enkla som används för bilrelaterade verksamheter. Dessa ger området

dess prägel. Det finns i stort sett inga boende här, åtminstone inte i några regelrätta bostäder.

Det som är spännande med det nedgångna, aldrig färdigbyggda och nu återanvända gamla industriområdet Gustaf Dalén som forskningsobjekt är att det å ena sidan vunnit ett slags legitimitet i staden Göteborg genom att området helt enkelt används dagligdags – det har sina återkommande verksamma och besökare och en indisk restaurang som öppnade för några år sedan har expanderat och är vid lunchtid ständigt full av matgäster. Å andra sidan har områdets bebyggelse och användningen inte formellt vunnit legitimitet att existera så som det gör – det finns inga nya gällande detaljplaner för områdets kvarter, och det förs ständigt nya diskussioner bland politiker, planerare och fastighetsägare om att omvandla området till någonting annat. På 1980-talet uppmanades ett par stora fastighetsbolag av kommunen att köpa upp flera intilliggande fastigheter (så kallad ”uppskalning”) för att enklare kunna genomföra storskalig omvandling.

På ett plan är det kanske lätt att förstå varför detta Gustaf Dalénområde aldrig vunnit erkännande, vare sig som en plats för småföretag, billig handel, som plats för flera kulturföreningar eller som återanvändning av industriebebyggelse. Det finns inte en enda byggnad eller historiska rumsliga samband inom området som upptagits i kommunens bevarandeplan. Över huvud taget är det en mycket sparsam samling dokument som upprättats om Gustaf Dalénområdet. Området har heller inte något specifikt namn, ens i folkmun, utan kallas skilda saker vid skilda tidpunkter i den sparsamma dokumentation som gjorts. Namnet ”Gustaf Dalénområdet” valdes i samband med att avhandlingen skrevs. Bristen på dokument säger dock något om områdets låga status och för att tala med landskapsforskaren John B. Jackson är det endast ett mycket begränsat antal platser och landskapsstrukturer som uppmärksammas, nämligen just de för vilka det redan finns planer, kartor och officiella inventeringar.³

Man kan fråga sig vad det är som gör att industriebebyggelse vunnit erkännande som återanvända objekt på andra håll, men inte här. En besökare skulle visserligen kunna ställa sig i området, rycka på axlarna och konstatera att ”det syns ju att det här inte anses värt att bevara” och med det avse

plåtskjulens olikfärgade fasader, skrotbilarna, de skräpiga gatorna och buskagen, den halvt förfallna tegelarkitekturen, de enkla och blekta skyltarna till affärerna – helt enkelt den uppenbara bristen på omsorg, estetisk ordning och arkitektonisk utformning.

Att hävda bebyggelsen som bevarandevärd ur en kulturhistorisk synvinkel kan emellertid legitimera ett återbruk, i allmänhet är återbruket till och med en nödvändighet för att ekonomiskt sett kunna realisera bevarandet. Det finns också praktiska skäl att återanvända den bebyggelse som redan står och fungerar bra. I intervjuer och samtal med dem som brukar bebyggelsen i Gustaf Dalénområdet får man både ett jakande och ett nekande svar på frågan om byggnaderna och lokalerna är funktionsenliga.⁴ Sammanfattningsvis kan sägas att återbruket här visserligen fungerar men skulle kunna vara bättre om de verksamma fick lov av sina hyresvärdar, eller över huvud taget vågade satsa på att ordna och rusta upp bebyggelsen för att bättre motsvara verksamheten. Men, till följd av ständigt återkommande planer på rivning av befintlig bebyggelse och flytt av befintliga verksamheter, så infinner sig inte möjligheterna och viljan att underhålla och förbättra. De verksamma nyttjar i stället vad som nyttjas kan under den väntans tid som råder. Det paradoxala är att de tillfällighetens premisser som ges i Gustaf Dalénområdet varit rådande i 20-30 år. Det handlar med andra ord om ett provisorium som blivit tämligen permanent – därav titeln på avhandlingen Det Permanentade Provisoriet.

Argumentet i avhandlingen då den skrevs för 4, 5 år sedan var att det permanentade provisoriet är ett tillstånd som i förlängningen kan sägas symbolisera ett fenomen där livfulla och kreativa verksamhetsmiljöer vuxit fram till trots men också tack vare hot om rivning och förflyttning. Det handlar om sociala, ekonomiska och estetiska kvaliteter som inte lyckas vinna formellt erkännande utan accepteras i akt av sina tillfälligheter.

Äldre industriebebyggelse som företagsmiljöer

Utgångspunkten för resonemangen i den här artikeln är att enkla, emellanåt något nedgångna byggnader där hyrorna är låga befrämjar småföre-

tagsamhet vilket på sikt främjar städers ekonomier. Från forskning om företagande i äldre industriområden har arkitekterna Anders Törnqvist och Lisbeth Birgersson visat att en tillgång till "a *diversity of premises of different standard, size and price* appears to be a factor of importance for the mobility and positive development of small enterprises."⁵ Från en studie av företagslokaliseringar och företagsflyttar i Trollhättan, där mer än 100 företag och 11 skilda industriområden undersöktes och jämfördes, samt med en mer kvalitativ studie från industriområdet Kungssten i Göteborg, har Törnqvist och Birgersson dragit slutsatsen att en stad förlorar på om de mest basala byggnaderna rivs och exkluderas från fastighetsmarknaden eftersom de kan komma till användning som första steg i en småföretagares flyttningskarriärer. De förespråkar därför att fastighetsägare och kommunens planerare och politiker bör ha som strategi att bevara och ta tillvara enkla och billiga lokaler och fastigheter som kan finnas i äldre bebyggelseområden. Enligt Törnqvist tycks dessutom inte produktiviteten påverkas nämnvärt av om industriföretaget ligger i en ny eller äldre återanvänd byggnad.⁶

Det är berikande att också återvända till Jane Jacobs uppmärksammade bok *The Death and Life of Great American Cities* trots att den skrevs för drygt 40 år sedan. Jacobs standpunkt är att stadens själva civilisation bärs upp av att den erbjuder tillräckligt mycket mångfald i tillräckligt många av sina distrikt.⁷ Staden kan helt enkelt inte bli levande om inte olika typer av människor och verksamheter blandas med varandra. Det kräver att byggnader av olika ålder och standard blandas, förklarar hon eftersom verksamheter med låg eller ingen avkastning alls kan hysas i lokaler till en låg kostnad.⁸ Enkla och billiga lokaler understödjer enligt Jacobs även att befintliga företag kan ge upphov till nya verksamhetsgrenar och på sikt nya företag.⁹

En liknande standpunkt framhålls av sociologen René Schoonbrodt som närmar sig frågan ur småföretagandets perspektiv. En mångfald verksamheter har berikande effekter för staden kulturellt och ekonomiskt men, framhåller han, billiga lokaler och fastigheter är en förutsättning för att skapa en grogrund för denna mångfald.¹⁰ Att kunna återbruka äldre och enkla, billiga fastigheter

och lokaler framstår som en nödvändighet för nya och små företag och verksamheter. Michael Stratton har konstaterat att "Much can be learnt from history. The first, introductory moral is that the reuse and physical adaptation of industrial buildings is as old as the Industrial Revolution itself."¹¹

Förutsättningar för nya verksamheter i gamla byggnader

Industrilokaler återanvänds relativt ofta, och då främst för annan industriell verksamhet.¹² Norrköpings centralt belägna industrilandskap hade vid mitten av 1980-talet lockat till sig nya småskaliga verksamheter efter det att den sista stora industriella verksamheten flyttat ut. De fyllde de tomma industribyggnaderna med nytt innehåll.¹³ En inventering genomförd i industrilandskapet i början av 1980-talet visar att även om många verksamheter var industriella hade de blandats upp med serviceföretag, lager och kontor, bordtennislokal, möbelbutik. Inventeringen var ett led i en utredning där all bebyggelse inom området skulle redovisas, mot bakgrund av ett kulturhistoriskt intresse men också en strävan att ta tillvara bebyggelsen som en resurs just för nya verksamheter.¹⁴ Industrilandskapet var vid den här tiden "en produktiv resurs av sällsynt slag", enligt Joen Sachs och som sådant hade området stor betydelse för nyinflyttade verksamheter medan verksamheterna i sin tur kunde fylla industrilandskapet med nytt liv.¹⁵

I industrisaneringsutredningens betänkande finns en bilaga med beskrivning av lyckade exempel på återanvändning av de mest skilda industribyggnader i Sverige som cementfabrik, sulfittfabrik, pappersbruk, bryggerier.¹⁶ Syftet har i dessa fall varit att återställa arbetsställen efter den nedlagda industrin, och att tillvarata den resurs som befintliga och övergivna industribyggnader kan utgöra för ändamålet. Perspektivet på vad som är en lyckad användning är ganska vitt och inte begränsat till företagsekonomiska kriterier, utan handlar om att markanvändningen kan anses rationell och att samhällsinvesteringar utnyttjas i omgivningen.¹⁷ Att återbruka bebyggelse förutsätter naturligtvis att byggnaderna är användbara för nya ändamål, något som underlättas om gamla och invanda tillgångar betraktas på ett nytt och dynamiskt sätt.¹⁸

Intressena att å ena sidan kunna bruka industribebyggelse för nya verksamheter och å den andra att bevara dem som kulturhistoriskt arv kan hamna i motsättning till varandra men kan mycket väl också förenas, vilket återspeglas i två antologier som kom ut ungefär samtidigt.¹⁹ Den ena är utgiven i England 2000 och har titeln *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*. Redaktören Michael Stratton säger att antologins artiklar tillsammans belyser "the relationship between building conservation and the revitalization of run-down urban areas. How can projects have an invigorating effect across towns and cities – involving and inspiring whole communities and promoting long-term employment?"²⁰ Som synes går idén med bevarandet av industribyggnader ut-
anför det kulturhistoriska intresset. I den andra antologin, utgiven av svenska Stadsmiljörådet 2001 under titeln *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, säger Ines Uusmann i förordet att Stadsmiljörådet med boken vill "belysa de möjligheter som finns i våra industrilandskap. Många av dessa miljöer är viktiga att bevara, eftersom de kan berätta om vår historia och våra förfäders levnadsförhållanden. Men det är också viktigt att utveckla områdena, så att de nu kan ge plats för nytänkande och kreativitet."²¹ I de två antologierna belyses med andra ord industrisamhällets materiella lämningar både som ett kulturarv och därmed objekt för bevarande, och som en resurs till att ge plats för verksamheter och arbets-
tillfällen för det nutida och framtida samhället.

Att återanvända byggnader som anses bevarandevärda ur en kulturhistorisk aspekt är ett sätt att kunna bekosta själva bevarandet.²² Att vilja bevara en byggnad i ett läge där det föreligger ett högt exploateringsstryck på marken kräver goda argument. I allmänhet har industribebyggelsens kulturhistoriska kvaliteter behövt uppvärderas för att bebyggelsen skall anses bevarandevärd och möjlig att använda för nya verksamheter. I de fall där bebyggelsen är mycket enkel och ålderstigen tenderar områdena som helhet, inklusive verksamheterna, dessutom att betraktas som skamfläckar på stadslandskapet trots att det finns forskning som framhäver dessa områden som resurs för städer.²³ Här kan den form återanvändningen får bidra till att ge verksamheterna och hela återanvändningen som sådan legitimitet.

Textilindustribyggnader och magasin har blivit populära att bevara och återanvända för deras gedigna arkitektur, deras "funktionalistiska" form med stora öppna hallar i flera våningsplan, dagsljusbelysta genom stora fönster. Enskilda fabriksbyggnader blir emellertid förledande som historiska monument om deras sammanhang försvinner, framhåller Stratton. I de flesta fall har endast de mest gedigna och flera våningar höga fabriksbyggnaderna bevarats och pietetsfullt restaureras medan omgivande skjul och verkstäder för blekning, färgning och vävning rivits. Omfamnande helhetskomplex bryts sönder.²⁴ I det fall att användbarheten har högsta prioritet skulle sådana skjul och små verkstäder kunna vara användbara för nya verksamheter, kanske med förhållandevis enkla lösningar och små investeringar. I ett kulturhistoriskt perspektiv är de nödvändiga beståndsdelar i en helhet som kan förmedla industrihistorisk kunskap på ett trovärdigt sätt. Hela bebyggelsemiljöer och inte bara enskilda industribyggnader skulle behöva uppvärderas som kulturhistoriskt intressanta enligt detta sätt att se. Det implicerar att också det vardagliga skulle anses bevarandevärt, alltså även de objekt som inte är att betrakta som märkvärdiga.

Uppvärdning av industribebyggelse till kulturellt arv

För att industrisamhällets minnen skulle komma att bli en del av det etablerade kulturarvet var en omtolkningsprocess nödvändig, konstaterar Annika Alzén som i avhandlingen *Fabriken som kulturarv* berättar om bevarandet av industrilandskapet i Norrköping. Genom omtolkning omvandlades det nedgångna fabriksområdet till ett intressant industrilandskap vilket var en nödvändig del av processen eftersom kopplingen till begreppet landskap gjorde att industrin associerades med natur och vackra vyer.²⁵

Flera samverkande faktorer har utgjort hinder för att t.ex. fabriker och arbetarbostäder skulle kunna betraktas som kulturarv. Bland dem nämner Alzén: att industri och kultur uppfattades som varandras motsatser, där det industriella samhällets tänkta negativa verkningar skulle uppvägas med kultur; att industrin sågs som sinnebild för det

moderna medan kulturarvet var tillbakablickande; att industrisamhället ansågs symbolisera armod och elände och därmed var ovärdigt att bevara; att industrin präglades av kontinuerlig förnyelse och förändring medan kulturarvet i motsats till det skulle stå för något som var autentiskt och beständigt; att industrins lämningar också utgjorde ett praktiskt bevarandeproblem då det inte sällan rörde sig om mycket stora strukturer, samt att de ekonomiska kostnaderna för bevarande ansågs bli problematiska samtidigt som erforderliga kunskaper om hur bevarandet skulle utföras saknades.²⁶

Exempelvis har nedlagda cellulosafabriker ställt bevarandehanteringens inför storskaliga problem som inte kan jämföras med de framgångsrika bevarandena av hyttor, smedjor och verkstäder.²⁷ I en byggnadsvårdsutredning från 1979 uppmärksammas att förutom bergshanteringens miljöer har de flesta industrimiljöer försumrats med avseende på dokumentation och bevarande. Det konstateras att:

Det borde vara ett kulturhistoriskt mål att illustrera industrialismens genombrott och dess fortsatta utveckling med ett så brett spektrum av bevarade byggnader som möjligt. [...] Urvalet av industriminnen bör delvis utgå från andra kriterier än de gängse kulturhistoriska. Det är inte en romantiserad bild av industriutvecklingen förmedlad genom ett antal estetiskt tilltalande förindustriella miljöer, som vi i första hand bör eftersträva att bevara.²⁸

Ur citatet kan utläsas en vilja att berätta om industrialismens framväxt genom dess mångfacetterade bebyggelse, också den som rests och använts in i vår tid. Det är en kontinuitet som efterfrågas och en helhet som inte tål att estetiskt icke tilltalande partier raderas ut. I början av 1970-talet uppmärksammades exempelvis endast ett fåtal av de mer arkitektoniskt intressanta byggnaderna i Norrköpings industrilandskap som bevarandevärda – de betraktades som enskilda och sällsynta objekt av högt estetiskt värde.²⁹

Med utgångspunkt i en utredning om Norrköpings industrilandskap på 1980-talet framhöll Sachs betydelsen av att industrilandskapets miljö skulle skyddas i sin helhet då området får sin särställning bland nationella exempel genom det samspel som råder mellan bebyggelse, vatten, dammar och andra anläggningar. Han frågade sig om det vore möjligt att finna metoder till att beskriva stadsmiljöer som utgångspunkt för en

mer komplex behandling av bevarandefrågor och föreslog att brukarnas sätt att använda och tolka stadsmiljön skulle vara en utgångspunkt. För en miljö stadd i kraftig förändring, så som Norrköpings industrilandskap var under 1980-talet, vore det särskilt viktigt.³⁰

För industrilandskapets del kom stadsplanerare och antikvarier att ha olika uppfattningar om hur en respekt för miljön som helhet praktiskt skulle gestalta sig. Medan antikvarierna ville frysa miljön sådan den var med enstaka enkla skjul och ledningsknippen, ansåg stadsplanerarna att industrimiljön måste anslutas till staden som helhet och att industrilandskapet måste tillåtas "leva och förändras". Det uppstod en kompromiss i ståndpunkterna mellan dessa två grupper och en process påbörjades som kan sammanfattas som att gå från "helighet till förhandling" där den kulturhistoriska bebyggelsen kom att ingå som en del i stadsplaneringen och inte längre utgjorde "en klenod för en mindre elit." Man frångick traditionella kulturarvsprinciper där oföränderlighet, det autentiska och ursprungliga ansågs väsentligt. Inkluderat i kulturarvskursen blev därför idén om återanvändning och förändring.³¹

I Norrköping har industrilandskapet blivit mer tillgängligt i samband med att bebyggelsen etablerades som kulturarv.³² Centrala gång- och cykelvägar löper genom området och offentliga institutioner har etablerats där som Arbetets museum, stadsmuseum, konserthallen Louis De Geer, en filial till högskolan i Linköping. En betydande del av lokalerna används också för småföretag som snickerier, bilservice, fotograf, layout samt till andra verksamheter som dansstudio och diverse föreningar med mera.³³ Industrilandskapet har med andra ord bevarats men inte som ett historiskt *monument* i första hand utan som en högst levande del av Norrköping, där finkultur i form av en konserthall kunnat ligga i samma område som bilservice och föreningslokaler.

I en statlig och treårig satsning (1999–2001) på det industrihistoriska kulturarvet sägs en avsikt vara att främja en medborgarförankring och upplutning kring det industrihistoriska arvet. I utredningen konstateras att det industriella samhällets kulturarv tillhör vardagen, och att denna tillhörighet skulle vara central för att detta kulturarv skall kunna uppfattas som väsentligt och värt att värna.³⁴

Satsningen på det industriella samhällets kulturarv inspirerar till att tänka på Gustaf Dalénsområdet som värt att värna i all sin vardaglighet och med sin enkla bebyggelse. Ansatsen "värt att värna" behöver inte medföra omfattande och exklusiva restaureringsprojekt. Verksamheterna skulle till exempel kunna få säkrare hyreskontrakt däremot, samtidigt som den enkla form av återanvändning som de behöver involverades i framtidsbilder i ett kommunalt program.

Ekonomiska incitament och strategier i samband med återbruk

I följande avsnitt kommer tre skilda sätt att organisera, finansiera och genomföra återbruk av industribebyggelse att beskrivas i korthet. Avsikten är inte att ge en uttömmande beskrivning av alla upptänkliga sätt utan framställningen är begränsad till tre: 1. det provisoriska och oorganiserade; 2. det enkla men organiserade; 3. det monumental.

Avsikten är att urvalet och framställningen skall belysa aspekter av återbruket som påverkat bristen på erkännande av ett område som Gustaf Dalénsområdet, i jämförelse med erkännandet av annan återbrukad bebyggelse. Framställningen bygger på två kompletterande beskrivningsmodeller av sätt att organisera återbruket. Den ena modellen är hämtad från Lisbeth Birgersson, som i sin tur stödjer sig på en modell konstruerad av industriminnesutvecklaren Trad Wigglesworth. Den andra är hämtad från Anders Larson, chef vid Tekomuseum i Borås.

Det provisoriska och oorganiserade återbruket kännetecknas av att fastighetsägare hyr ut lokaler i vinstintresse och på grundval av en snabb bedömning när intressenter dyker upp. Det är en kortsiktig form av återanvändning som kan fortgå tills byggnaderna tjänat ut och det är en återanvändning som enligt Birgersson inte gynnar samhällsintressen.³⁵ Bebyggelsen hyrs ut på kort sikt i väntan på att de rätta tillfällena och de mest givande planerna för ny exploatering skall uppstå. Återbruket görs med små investeringar och utan tydlig målsättning. Bebyggelsen och återbruket är i dessa fall betydelsefullt för små företag utan möjlighet att bygga nytt. Före 1980 var det också så, framhåller Larson, att statliga lån bidrog till att nyproduktion prioriterades framför restaurering

vilket ledde till ett svagt intresse för äldre industribyggnader, som det också fanns gott om.³⁶ Att byggnaderna inte kostar ägarna någonting under tiden ger ägarna möjlighet att agera långsiktigt. Dock kan fastighetsaktörer uppfatta att detta återbruk i all enkelhet för enkla företag är ett underutnyttjande av potentialer.³⁷ Denna situation råder i Gustaf Dalénsområdet och där har som sagt det provisoriska tillståndet kommit att bli alltmer permanent.

Det enkla men organiserade återbruket innebär att små investeringar görs men att målen med återbruket är väldefinierade.³⁸ På så sätt kan billiga lokaler skapas för mindre och nyetablerade verksamheter och ta tillvara befintliga byggnader som en resurs.³⁹ Strategin innebär en grov planeringsinsats och att lokaler hyrs ut på grundval av en snabb bedömning. Kulturhistoriska miljöer kan på så sätt räddas samtidigt som hyresgästernas samarbetsförmåga och egen kunskap tas till vara. Det här är en typ av återanvändning som praktiserades i ett bomullsspinneri i Nääs Fabriker i Lerums kommun under 1980-talet, som ett försök att återskapa arbeten i en liten ort efter det att bomullsspinneriet avstannat. Ett par viktiga punkter för den här återanvändningen var dels en rullande omvandlingsprocess där projektering, byggande, uthyrning och förvaltning integrerades och bidrog till en valfrihet av standard, egen arbetsinsats och hyresnivå för de enskilda företagare som flyttade in. Dels fanns en organiserad verksamhet med syfte att inledningsvis informera om återanvändningen och locka företagare till anläggningen och senare hålla samman hyresgästerna inom anläggningen med fester, möten och gemensam service.

Det monumental återbruket har som strategi att skapa ordnade förhållanden för verksamheter och att rädda kulturhistoriska byggnader för framtiden och att samtidigt kunna skapa så kallat representativa miljöer.⁴⁰ I detta fall skapas och hyrs lokaler ut efter en uppgjord plan. Arkitektoniska värden ställs i centrum och det är en strategi som ofta inneburit genomgripande ombyggnad och medfört höga omkostnader vilket inte gynnat småföretag. Exemplet med Nääs Fabriker som ju började som en enkel och organiserad återanvändning med lösningar som byggde på små investeringar kom efter en tid att omvandlas till ett pretentiö-

sare ombyggnadsprojekt med stora investeringar. Kommunen som ägt spinnerianläggningen under den första enkla återanvändningen ansåg att målet att skapa arbetsställen var uppfyllt när i stort sett hela spinnerianläggningen var uthyrd och hyste ungefär 65 företag. Kommunen sökte här en annan form för förvaltning och projektets nyckelpersoner, alltså de som stått för återanvändningens organisation, drog sig ur. Kommunen sålde 1990 ut anläggningen till en privat byggmästare. Den nye ägaren planerade en mer genomgripande om jämn ombyggnad vilket krävde en större investering och därmed höjda hyror. Flera hyresgäster flyttade ut.⁴¹

Något som bidragit till de mer påkostade och representativa återbruken är dels nya låneregler efter 1980, dels att synen på äldre industribyggnader (åtminstone textilindustribyggnader) blev mer positiv ungefär samtidigt. Textilindustriernas ofta centrala läge och stora öppna produktionshallar gjorde att de kom att uppmärksammas som värdefulla, menar Larson.⁴² En annan sak som påverkar hur genomgripande en restaurering och ombyggnad inför återbruk blir är fastighetsägares strategier för att skapa hög avkastning på sitt fastighetsinnehav: Från en intervjuundersökning genomförd av Jesper Steen vid Industriplanering på KTH har han urskiljt två rationaliseringsstrategier hos fastighetsföretagen i Sickla-området på gränsen mellan Stockholm och Nacka, i samband med en fördjupad översiktsplan. Det ena handlar om att öka intäkterna och få maximal avkastning på fastighetskapitalet – så kallad uppgradering. Det andra handlar om att minska kostnader för fastighetsförvaltning. Det sker genom att standardisera utformningen, minska antalet relationer med till exempel kontaktpersoner eller genom att köpa upp flera fastigheter inom samma område. Den senare strategin kallas uppskalning. En kombination av dessa leder enligt Steen sannolikt till en homogenisering på områdesnivå och därmed "kan fastighetsföretagens rationaliseringsarbete komma i konflikt med de verksamheter som nyttjar det byggda, dvs. motverka det generella intresset av att det byggda bejakar olikheter."⁴³ I två avseenden har den fördjupade översiktsplanen för Sickla betydelse för homogenisering av verksamhetsstrukturen, konstaterar Steen – det handlar dels om för vilka ändamål marken skall användas, dels

om där skall ske förändringar i exploateringsgrad. Eftersom planen vänder sig till fastighetsbolagen som de främsta aktörerna, kan planen få "relativt dramatiska effekter för det näringsliv som idag är verksamt i området".⁴⁴

Ibland glider omfattande ombyggnadsprojekt samman med nyexploateringsprojekt, då enstaka industribyggnader bevaras som arkitektoniska och historiska "imagehöjare" i en för övrigt utplånad industrimiljö. Att betrakta äldre industribyggnader som imagehöjare och värda stora investeringar för ombyggnad och restaurering tycks i Sverige vara en nyhet sedan 1980. Dels till följd av låneregler, dels till följd av att bebyggelsen uppmärksammades som kulturhistorisk resurs. I stället för att enkelt och oplanerat återanvända byggnaderna så att de kunde ge avkastning endast i väntan på ny exploatering blev vid den tiden industribyggnader i attraktiva lägen och med flexibla planlösningar investeringsobjekt på ett annat sätt än tidigare.

Kulturhistoriska byggnader har därmed kunnat räddas för framtiden men kanske till priset av att möjliga hyresgäster begränsats av deras betalningsstyrka och av en image som inte anses passa i en representativ miljö. En gentrifieringsprocess kan uppstå. Vanligtvis används beteckningen gentrifiering för att beskriva en process på bostadsmarknaden där innerstadsdelar med tidigare förslummad äldre bebyggelse bebodd av arbetarklass rustats upp, och emellanåt bevarats pietetsfullt. De därav följande höjda hyrorna och den högre statusen har lett till att de boende bytts ut mot en bättre bemedlad medelklass.⁴⁵ I en studie av återanvändning av fabriksbyggnader i Ottensen i Hamburg och på Söder i Stockholm, har Mats Franzén visat att gentrifiering i all sin komplexitet inte bara stannar vid förändringar på bostadsmarknaden: processen får konsekvenser för platsen och dess egenskaper som helhet. Återanvändning av tomma fabrikslokaler, om än till annat än bostäder, är ett inslag som kan utgöra det synliga kännetecknet på att en gentrifieringsprocess har börjat.⁴⁶

Nedan ges ett par exempel på återbruk som skiljer sig från det provisoriska och tämligen organiserade som råder i Gustaf Dalénområdet. Därmed illustreras genomföranden av återanvändning som kommit att bli stabila och erkända.

Återbrukad industribebyggelse som vunnit erkännande

Gemensamt mål om en byggnad – Kabelfabriken i Helsingfors

Det finska företaget Nokia tillverkade innan mobiltelefonernas tid varor av mycket skilda dimensioner som gummistövlar till jättelika havskablar. Nokias gamla kabelfabrik på Sundholmen i Helsingfors är ett exempel på återbruk där en tidigare privatägd industribyggnad köpts av staden Helsingfors för att bättre kunna komma det allmänna till godo. Kabelfabriken etablerades som ett kulturcentra 1991 under namnet Kaapelitehdas (Kabelfabriken) och ingår i ett europeiskt nätverk för kulturcentran som inretts i återbrukade industribyggnader, lagerlokaler och liknande, och som heter TransEuropeHalles.⁴⁷

Kabelfabriken är en imponerande fabriksbyggnad med ytor inomhus på sammanlagt 43 000 kvadratmeter. Helsingfors stad har tagit över det mesta av ägandet från Nokia och har tillsammans med Centre for Cultural Affairs stöttat ett projekt att skapa en artistisk profil till fabriken. Konstnärsateljéer har bland annat inretts i byggnaden vilka kan hyras till relativt låg kostnad. Men redan innan kommunen gav sitt stöd till detta slags användning hade konstnärer och småföretagare hyrt lokaler i fabriksbyggnaden under en tid. Efter en inventering av byggnaden 1989 lockades konstnärer, tapetserare och bilverkstadsägare med flera att skaffa hyresavtal med dåvarande ägaren Nokia. År 1990 fanns 330 gällande hyresavtal bakom vilka det stod 1300 människor.⁴⁸

Det råder återhållsamhet från Helsingfors stad med styrning eller påverkan av verksamheterna i Kabelfabriken. Detta visade sig i en undersökning gjord 1994 om Helsingfors stads relation till konstnärsverksamheterna i Kabelfabriken och Kabelfabriken som kulturprojekt. Med avseende på konstnärernas åsikter om den byggda och sociala miljön visade det sig att de flesta av dem helst arbetade för sig själva utan större kontakt med vare sig kollegor eller publik. De utnyttjade med andra ord inte möjligheten till kontakt utåt vilket annars erbjöds i Kabelfabriken. Vad de flesta hyresgästerna uppskattade mest med sina ateljéer var den låga hyran, de ljusa och rymliga lokalerna, lugn och ro.⁴⁹

Trots att enskilda konstnärer inte hade behov av spontan kontakt med publiken är Kabelfabriken ett publikt kulturhus. Förutom ateljéer finns här också museer, gallerier, café och restaurang samt en jättelik hall om 2700 kvadratmeter för teatrar och andra föreställningar. Det unika med Kabelfabriken är att det är så öppet och tillgängligt också för den som spontant går dit på besök. Det finns flera museer och scener till vilket det är inträde men så finns också helt öppna gallerier, en café/restaurang plus att det är tillåtet att promenera runt i byggnaden förbi ateljéer utanför vilka det också hänger konst att titta på.

Renovering och ombyggnader inför återanvändning av fabriken är genomförd med små omkostnader, omfattande återbruk, och stegvis. Helsingfors stad ville att en genomgripande renovering och ombyggnad skulle genomföras vilken planerades kosta 350 miljoner finska mark. Detta motsatte sig de verksamma och under tiden 1987 till 2002 har renoveringskostnader inte uppgått till mer än sammanlagt 20 miljoner finska mark.⁵⁰

Industrihistorisk image som potential för återanvändning

Järsla Sjö är namnet på ett kontors- och bostadsområde i Nacka kommun utanför Stockholm, som delvis har byggts och delvis uppstått som en konceptuell idé genom att en gammal industribebyggelse omtolkats och återanvänts. Placeringen är Järsla industriområde där bland annat Lavals ångturbiner tillverkats. Den ursprungliga industrin har sedan länge varit nedlagd och i bebyggelsen hade diverse småföretag samt konstnärer länge sina lokaler respektive ateljéer. Arkitekturforskaren Jerker Söderlind har skrivit om framför allt konstnärernas förutsättningar i en bebyggelse av det här slaget.⁵¹ Då Söderlinds rapport utkom 1997 var industriområdet hotat av rivning och totalförnyelse. Således hotades också existensen av dåvarande verksamheter. Före 1997 menade projektledaren hos fastighetsägaren att vissa byggnader kunde vara svåra att återanvända då de var djupa och mörka och till synes inte särskilt flexibla.⁵² Från samhällsplanernas sida ifrågasattes om någon skulle vilja betala för kostsam renovering av byggnader som ansågs ha kulturhistoriskt värde i området. Samtidigt hade de då verksamma småföretagarna och konstnärerna funnit utomordent-

liga sätt att använda den gamla bebyggelsen på, och flera av dem sade sig också vara beredda att lägga ned en del pengar på att rusta upp lokalerna om de bara visste att de hade möjlighet att stanna kvar.⁵³ Fastighetsägaren och planerare, med ett strategiskt utifrånperspektiv, hade med andra ord en helt annan uppfattning om bebyggelsens användbarhet än de småföretagare och konstnärer som redan var praktiskt och yrkesmässigt verksamma i samma bebyggelse.

Sedan Söderlinds rapport skrevs har markägarens inställning till den ursprungliga industribebyggelsen och hela områdets resurser förändrats. En ny plan presenterades redan sommaren 1997 och godkändes av en så kallad områdesnämnd i april 1998. Söderlind berättar i en uppdatering till sin rapport att ett motiv till att anta den nya planen var "att ett större antal bevarade byggnader skulle ge möjlighet till ett mer differentierat näringsliv i

Järila, det vill säga att fler äldre hus har möjlighet att ge plats även för mindre lönsamma verksamheter."⁵⁴ Delar av den gamla industribebyggelsen har idag restaurerats och avsatts för kontor med flera verksamhetslokaler och en Montessoriskola. Samtidigt har området förtätats som helhet med ny bostadsbebyggelse, ett par restauranger, någon enstaka butik, långa strandpromenader och en liten marina. Resultatet har blivit Järila Sjö.

I exemplet Järila Sjö har den ursprungliga industribebyggelsen som till slutet av 1990-talet ansågs svårhanterlig, för att inte säga blockerande, tolkats på ett nytt sätt. Inför omvandlingen kom samma bebyggelse att tolkas på ett nytt sätt och kunde därmed anses bidra till en intressant och variationsrik bebyggelse som kan berätta en historia om svensk industri samtidigt som den uppmanar till intressanta och flexibla användningssätt. Därtill har den pampiga industribebyggelsen omtalats

FIGUR 2: Här syns nyanlagda bostadshus på det högt exploaterade före detta Järila Industriområde. I samband med omvandlingen till ett bostads- och kontorsområde har området döpts om till Järila Sjö. I bakgrunden syns en av de bevarade industribyggnader där Gustaf de Lavals ångturbiner tillverkats. FOTO: Förf. 2006.

av fastighetsägarna som att den ger hela Järla Sjö dess unika image.

I anslutning till förnyelsen av Järla industriområde hölls i maj 2000 en konferens/debatt om framtidens stad. Namnet på debatten var *Bullerby 2.0* efter Astrid Lindgrens välkända barnböcker som utspelar sig i den idylliska Bullerbyn om tre hus, här uppdaterad till version 2.0. Debatten hölls i en äldre maskinhall som fram till för ett par år sedan huserade loppmarknaden *Sopvaruhuset*. Loppmarknaden hade försvunnit (och hade enligt anslag flyttat till ett mer lokalt läge vid Sickla stormarknad i Stockholm) medan däremot caféet och cateringfirman *Castrull* fanns kvar i hallen, alldeles innanför entrén (det är en stor byggnad). Debatten om Framtidens stad, symboliserad med Bullerbyn, inleddes med att Christian Hermelin, projektchef för en av de tre fastighetsägarna i området (Wihlborgs), berättade om områdets historia. Ursprunget till den hall där vi satt framhölls som något mycket värdefullt och beslutet att restaurera densamma och kunna använda den för ändamål som det aktuella, framhölls som särskilt värdefullt, och unikt.⁵⁵

Påkostade imageprojekt eller välorganiserad enkelhet

En central fråga som ligger bakom den här artikeln är vilken typ av bebyggelse, återbruk och verksamheter som vinner erkännande – som alltså inte lever under ständiga hot om rivning respektive flyttning. Perspektivet har här inte främst varit kulturmiljövårdens även om möjligheten att legitimera ett återbruk av industriell bebyggelse har påverkats av det faktum att industriebyggelse uppvärderats som kulturhistoriskt arv. Exemplet Järla Sjö visar hur en tolkning av en bebyggelses värden (utan den offentliga kulturmiljövårdens inblandning dock) och de berättelser som kan berättas därom påverkar idén om den praktiska möjligheten att bevara och återbruka byggnader. I fallet med Kabelfabriken i Helsingfors var det snarare verksamheterna och deras gemensamma organisation för att få behålla en plats för kultur som människor redan skapat, som stod i centrum. Även om byggnaden i sig lyfts fram i beskrivningar av kulturhuset så var det funktionen och själva det enkla *återbruket* som utgjorde incitamentet för att

bevarandet genomförts med stadens Helsingfors goda minne. I Gustaf Dalénområdet däremot har ännu så länge ingen byggnad lyfts fram av kulturmiljövården, fastighetsaktörer eller kommunens planerare som värdefulla ur kulturhistoriskt avseende. Vad mera är – i Gustaf Dalénområdet finns heller inte den enskilda stora byggnad om vilken flera verksamma gemensamt gått samman för att uppbåda ett starkt engagemang för bevarande och återbruk.

Avsikten är inte här att hävda Gustaf Dalénområdets triviala industriebyggelse som objekt för kulturmiljövården. I enlighet med Beckman bör det framhållas att den ideologiska anpassningen till industriebevarandets villkor inte är oproblematisk: "Förlorar kulturmiljövården fotfästet i den långa tradition där de historiska märkvärdigheterna stått i centrum, försvagas också gränslinjen mellan historieproduktion och kulturarvsproduktion – mellan att frilägga historiska skeenden och att kanonisera dem som ett kollektivt kulturarv."⁵⁶ Samtidigt är det förstås värdefullt att berätta om "industrialismens framväxt genom dess mångfacetterade bebyggelse", som det heter i Byggnadsvårdsutredningen 1979.

Den triviala bebyggelsen i ett område som Gustaf Dalén kan anses värdefull att värna för den resurs som den utgör för småföretagande och andra verksamheter som lever med små ekonomiska resurser. På så sätt blir denna bebyggelse del av den ständigt pågående historieproduktionen och har ett värde som kontinuerligt använd stadsbygd om än dess värde inte är manifesterat utåt.

Men, som framgått, är det uppenbart att detta är ett slags bebyggelse och enkel användning som endast accepteras som tillfällig. Det kan förstås finnas flera orsaker till det, förutom att bebyggelsen i sig inte uppfattats som kulturhistoriskt intressant. Bland annat betraktas fastigheter som är lågt exploaterade med enkla byggnader i centrala lägen som förlustaffärer av fastighetsbolag. Bolagen ser fastigheter som investerings- och förädlingsobjekt och den bebyggelse som är för anspråkslös vinner därmed inte erkännande.

Dessutom finns det i industriområden risk för förorenad (kontaminerad) mark. Detta i kombination med en eventuell strategi från fastighetsbolagen att uppskala sitt fastighetsinnehav och en vilja att förädla fastigheter, utgör incitament för exkluderat

siva och storskaliga stadsförnyelseprojekt. Men så till vida att tillräckliga resurser ej kan uppåddas för att genomdriva dessa projekt finns en risk att avancerade visioner orsakar en fortsatt permanentning av ett provisoriskt tillstånd. Det innebär bland annat en låsning för potentiella men mer modesta förändringsprojekt.

Potentiella och modesta förändringsprojekt vore sådana där bebyggelsen underhålls med små investeringar vilket kan komma företagsamhet och diverse andra verksamheter till godo. Det finns, som framgått ovan, forskning som visar den ekonomiska nyttan med det. Det förefaller emellertid som om en bebyggelse av det mer enkla, röriga, något nedgångna slaget inte kan uppfattas som annat än mest problem trots att det finns fakta som visar något annat. Den brittiske forskaren Tim Edensor har fascinerats av industriruinernas stadslandskap i England och menar att de erbjuder alternativ till mer en-funktionella platser i stadslandskapen. Men, menar han

In a conventional reading of the urban landscape, dereliction and ruin is a sign of waste and for local politicians and entrepreneurs, tends to provide stark evidence of an area's lack, that simultaneously signifies a vanished prosperity and by contrast, an uncertain future. According to such a conception, formerly productive spaces become rubbish, are no longer of any use, or have been used up.⁵⁷

Om än ett område som Gustaf Dalén inte är en industriruin kan Edensors fundering om synen

på ruinlandskapen appliceras också här. Med en värdeförskjutning kunde också de mest triviala industrilandskap få en nyanserad bedömning. Ett område som Gustaf Dalén har uppenbarligen haft stor betydelse för verksamma och besökare, trots att området samtidigt ogillats av många och de faktiska problemen förvärrats under en tid av permanentat provisorium. Med en uppvärdering skulle somliga problem, det värsta förfallet och bristen på omsorg om såväl den yttre som den sociala miljön, sannolikt kunna avhjälpas.

Gabriella Olshammar, fil. dr i stadsbyggnad (arkitektur), bebyggelseantikvarie. Sedan 2005 verksam vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Bedriver forskning om bebyggelsens betydelse för småföretagsamhet i staden. Tidigare verksam vid Stadsbyggnad, Arkitektur på Chalmers, där hon skrev den avhandling om ett återanvänt industriområde på Hisingen i Göteborg som artikeln bygger på.

gabriella.olshammar@icug.gu.se

1. Olshammar (2002).
2. För mer utförlig beskrivning av Gustaf Dalénområdet se Olshammar (2002). För avhandlingsarbetet sträckte sig undersökningen av området från 1906 när stadsdelen Lundby – där Gustaf Dalénområdet ligger – inkorporerades med Göteborgs stad, till 2002 då ett nytt program för omvandling av området presenterades vid Göteborgs stadsbyggnadskontor. Rykten gör gällande att förfallet hos bebyggelsen accelererat och att mindre nogräknade fastighetsägare och företagare hyser kriminella verksamheter, allt sedan 2002 då det sista ambitiösa programmet presenterades men inte realiserats.
3. Jackson (1984) s. xi.
4. Under 1998 genomförde artikelförfattaren 22 intervjuer med verksamma i området, boende i närheten och ett par tjänstemän vid kommunen. 1999 kompletterades dessa intervjuer med "spontana samtal" med verksamma som hade portar ut mot gatan så att man kunde knacka på och be om att få byta några ord.
5. Törnqvist och Birgersson (1996) s. 61.
6. Törnqvist (1981) s. 5–14. Däremot kan arbetsmiljön förbättras om företaget flyttar till nya lokaler (s. 13). Se också Törnqvist (1974) för mer ingående analys av industribyggnaders generalitet och föränderbarhet för andra än ursprungliga verksamheter.
7. Jacobs (1994) s. 156.
8. Billiga lokaler är en nödvändighet för såväl utvecklingen av gräsrotskultur, t.ex. musikscener, som nya företag. Se Hoggett (1998) och Emilson (2001) för det förra och för det senare se Berglund och Heideken (1984), Wrigglesworth (1989), Schoonbrodt (1996), Birgersson (1991, 1996), Törnqvist och Birgersson (1996), Johansson (1990), samt Söderlind (1997) för båda.
9. Jacobs (1970) s. 100.
10. Schoonbrodt (1996) s. 12, s. XVIII.
11. Stratton (2000 b) s. 8.
12. SOU 1982:17, *Sanering efter industrinedläggningar*, s. 28.
13. Sachs (1986) s. 64–66.
14. *Industrilandskapet vid strömmen i Norrköping* (västra delen), (1981) Norrköping, s. 6 f.
15. Sachs (1986) s. 65 (citaten), s. 66.
16. SOU 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*, bilaga 5.
17. SOU 1982:10, s. 5:3.
18. Öhrström (1997) s. 11.
19. Stratton, Michael, red. (2000 a) *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, E & FN Spon, London samt Lundström, Mats och Louise Nyström red. (2001) *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, Stadsmiljörådet, Boverket, Karlskrona.
20. Stratton (2000 b) s. 8.
21. Uusmann (2001) s. 5, förord.
22. Se Dahlström (2000) s. 42, och Buchanan (1972) s. 53.
23. Törnqvist och Birgersson (1996) s. 51.
24. Stratton (2000 c) s. 34. Se också Isacson (2002) s. 5, samt se en diskussion om dokumentationsvärde av Krus (2007) i hennes artikel i detta nummer av BHT.
25. Alzén (1996) s. 20f., 121, 61, 125. Se också rapporten *Ungdomar och industrilandskap* av Rebecca Blix och Birgitta Burell (1996) där det framgår att bland 12 intervjuade ungdomar är det endast enstaka som gillar begreppet industrilandskap. För de flesta överskuggar ordet "industri" som ger det hela en dålig klang.
26. Alzén (1996) s. 13–15, 121.
27. Lindahl (1984) s. 4. Se också SOU 1982:10, *Sanering efter industrinedläggningar*, s. 55f. där det berättas att Svenska Pappers- och Cellulosaingenjörsföreningen (SPCI) år 1971 tog initiativ till en inventering av massa- och pappersindustrins anläggningar. På sikt kom arbetet att också innebära att riktlinjer drogs upp för långsiktig industrihistorisk verksamhet. Dokumentation av massfabriker och pappersbruk har genomförts i förebyggande syfte för att säkerställa ett underlag för bevarandeinsatser vid hot om nedläggning.
28. SOU 1979:17, *Kulturhistorisk bebyggelse – Vård att vårda*, s. 106.
29. Alzén (1996) s. 72, 75, 121.
30. Sachs (1986) s. 68, 55, 58.
31. Alzén (1996) s. 72, 75, 121.
32. Alzén (1996) s. 32.
33. Blix och Burell (1996) bilaga 1.
34. SOU 1999:18, *Frågor till det industriella samhället*, s. 49, 43.
35. Birgersson (1996) s. 32.
36. Larson (1989) s. 40.
37. Wallenstam, *Årsredovisning* (2001) och NCC, *Årsredovisning* (2001).
38. Larson (1989).
39. Birgersson (1996) s. 30–38. Notan gäller resten av stycket.
40. Stycket bygger i stort på Birgersson (1996) s. 32 och 38.
41. Går man in på hemsidan för Nääs fabriker/företagscenter idag kan man se att de närvarande företagen är filialer till väletablerade Stockholms-företag. Under rubriken Områdets Historia omnämns inte den alternativa omvandlingen under 1980-talet, utan endast bomullsspinneriets dagar samt det nya sedan 1990-talet.
42. Larson (1989).
43. Steen (1998) s. 62.
44. Steen (1998) s. 63.
45. Holmberg (1997) s. 62, samt Franzén (2001 05 30) i föredrag.
46. Franzén (2001 b) s. 2.
47. TransEuropeHalles är ett nätverk av oberoende kulturcentran i Europa och det bildades 1983. TransEuropeHalles står för en organisering på europeisk basis av kulturcentran som existerar tack vare lokal organisation av medborgare som nyttjar lokaler i återanvända industribyggnader, lagerbyggnader och saluhallar med mera. Konceptet är att på europeisk basis underbygga solidaritet, kreativitet och mångfald genom att vara öppna för sociala och konstnärliga visioner. Info från TransEuropeHalles hemsida: <http://www.hugo.ch/network/teh> (2001-08-30) och boken *TransEuropeHalles* (2002)
48. Tyrväinen (1992, opubl.) s. 2, "Kabelns trollkonstnär" (1990-06-14) *Ny Tid*, *TransEuropeHalles* (2002) s. 250–263.
49. Mäkelä (1994) s. 57, 58f.
50. TransEuropeHalles (2002) s. 256.
51. Söderlind (1997).
52. Söderlind (1997) kap. 8, s. 11.

53. Söderlind (1997) kap. 7.
54. Söderlind (1998) s. 2.
55. Bullerbyn 2.0 – ett hållbart samhälle måste vara ett mänskligt samhälle, debatt 2000-05-11. Författarens egna anteckningar från debatten.

56. Beckman (2005) s. 144.
57. Edensor (2005) s. 7.

Käll- och litteraturförteckning

- Alzén, Annika (1996), *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950-1985*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.
- Beckman, Svante (2005), "Industriarvet – en utmaning för kulturmiljövården" i Alzén, Annika och Birgitta Burell (red.) *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, Carlssons, Stockholm, s. 135-156.
- Berglund, Christer och Carl Heideken (1984), *Fria företagare: rapport från Lugnets industriområde*, Stockholms Stads-museum.
- Birgersson, Lisbeth (1991), *Förnyelse av äldre arbetsområden. Ett forskningsprojekt om sambanden mellan arbetsliv, byggd miljö och kommunal planering*, Rapport R11:1991, Byggforskningsrådet, Stockholm
- , (1996) *Att bygga mening och rum – om processer för utveckling av verksamhetsmiljöer*, Akad. avh. Arkitektur – Industriplanering, CTH, Göteborg
- Blix, Rebecca och Birgitta Burell (1996), *Ungdomar och industrilandskap. En undersökning i Norrköping 1995-96*. Industrilandskapet: Verksamheter, litteratur, arkiv, Norrköpings Stadsmuseum.
- Buchanan, Angus (1972), *Industrial Archaeology in Britain*, Penguin Books, England
- Bullerbyn 2.0 – ett hållbart samhälle måste vara ett mänskligt samhälle, debatt (2000-05-11), Järla Sjö, Stockholm, arrangerat av byggföretagen Riksbyggen, HSB och Wihlborgs.
- Dahlström, Eva (2000), *Den svenska verkstadsindustrin och kulturmiljövården*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Edensor, Tim (2005), *Industrial Ruins. Spaces, Aesthetics and Materiality*, Berg: Oxford, New York.
- Emilson, Anders (2001), "Last night a DJ saved my city", *Area* nr 2, s. 18-23.
- Franzén, Mats (2001), "The reuse of factory space: A comparative study of Ottensen, Hamburg, and Söder, Stockholm, 1965 to the present" artikel till *5th ESA Conference*, Helsingfors 28 augusti-1 september 2001.
- Hoggett, Paul (1998), "The City and the Life Force", *City and Culture. Cultural Processes and Urban Sustainability* i red. av Louise Nyström, Boverket, Karlskrona, s. 388-402.
- Holmberg, Ingrid (1997), "Uppfinningsrika möten med det förflutna – Om historiens värde speglar i bostadsrättsanonsen", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3, s. 57-64.
- Isacson, Maths (2002), "Bergslagens industriella kulturarv", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 43, s. 95-108.
- Johansson, Bengt O.H. (1990), "Historien som styrmedel", *Kulturmiljövård*, nr 4, s. 7-12.
- Jackson, John B. (1984), *Discovering the Vernacular Landscape*, Yale University Press, New Haven and London.
- Jacobs, Jane (1970), *The Economy of Cities*, Vintage books, New York.
- Jacobs, Jane (1994 [1961]), *The Death and Life of Great American Cities*, London
- "Kabelns trollkonstnär" (1990-06-14) ur dagstidningen *Ny Tid*.
- Krus, Anna (2007), "Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk enhet? Om återbruk av material och rum vid ombyggnaden av Östra Stallet", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 53, tema Nybruk.
- Larson, Anders (1989), "The Building Heritage of the Textile Industry. A Basis for Regeneration in the Borås Region" ur *When People Matter. Nordic Industrial Architecture & Engineering Design* i red av Törnqvist, Anders och Peter Ullmark, Byggforskningsrådet, Stockholm, s. 36-41.
- Lindahl, Göran (1984), "Husen som blir över. Om användning och samhällsförändring", *Arkitektur*, nr 4, s. 3-7.
- Lundström, Mats och Louise Nyström (2001), *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, Stads-miljörådet, Boverket, Karlskrona
- Mäkelä, Laura, Marja Vuorinen och Lasse Siurala (1994), "Summary", *Kaapelitehdas taloudellisen ja kulttuurisen muutoksen ilmentäjä*, Helsingfors stads faktacentrals undersökningar, 1994:13, s 57-60.
- NCC, *Årsredovisning 2001* (2002) NCC och Intellecta Corporate.
- Olshammar, Gabriella (2002), *Det permanentade provisoriet – ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*, Diss. Stadsbyggnad, Institutionen för Arkitektur, Chalmers tekniska högskola.
- Sachs, Joen (1986), "Vad innebär det att bevara industrilandskapet i Norrköping?", *Industriminnesvård och återanvändning – konflikt eller samverkan?*, Chalmers, Industriplanering, s. 54-71.
- Schoonbrodt, René (1996), "The SMEs and the Revitalisation of the European Cities", del II av tetralogin *Perceive, Conceive, Achieve. The Sustainable City*, EU-kommissionen.
- sou 1979:17, *Kulturbeskydd bebyggelse – värd att värda*, Betänkande av byggnadsvårdsutredningen, Utbildningsdepartementet, Stockholm.
- sou 1982:10, *Sanering efter industriledläggningar*. Betänkande av industrisaneringsutredningen, Bostadsdepartementet, Stockholm.
- sou 1999:18, *Frågor till det industriella samhället*, Kulturdepartementet, Stockholm.
- Steen, Jesper (1998), "Rum för näringslivet i staden", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3, s. 57-65.
- Stratton, Michael red. (2000 a), *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration*, E & FN Spon, London.
- , (2000 b), "Reviving Industrial Buildings: an overview of conservation and commercial interests", *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration* i red. av Michael Stratton, E & FN Spon, London, s. 8-29.
- , (2000 c), "Understanding the potential: location, configuration and conversion options", *Industrial Buildings. Conservation and Regeneration* i red. av Michael Stratton, E & FN Spon, London, s. 30-56.
- Söderlind, Jerker (1997), *Konstnärerna – stadens nomader och nybyggare: En studie om arbetslokaler för kultur-*

- arbetare. Med utgångspunkt från Järla industriområde i Nacka, arbetsrapport från Inst. för Infrastruktur och Samhällsplanering, KTH, Stockholm.
- TransEuropeHalles (2002), *Factories of the Imagination*, Beaumont och Paris.
- Tyrväinen, Pajju (1992), *Metamorphosis. From industry to arts production: the transformation of a Cable Factory*, examensarbete för European Diploma in Cultural Management, 1991–92, Marcel Hicter Foundation, Brussels.
- Törnqvist, Anders (1974), *Generalitet och föränderbarhet. Bestämning av mindre industribyggnaders mångsidiga användbarhet*, akad. avh. Arkitektur, KTH Stockholm, skrift 1974:6
- , (1981), *Industri i äldre byggnader. Elva goda exempel*, Bygghälsningsrådet, Stockholm
- Törnqvist, Anders och Lisbeth Birgersson (1996), "Workplace environments in municipal planning", *Nordisk Arkitekturforskning* 1996:4, s. 51–64.
- Uusmann, Ines (2000), förord ur *Industrilandskapet – kulturmiljö och resurs för stadens framtid*, i red. av Mats Lundström och Louise Nyström, Stadsmiljörådet, Boverket, Karlskrona.
- Wallenstam, Årsredovisning 2001 (2002), Lennart Wallenstam Byggnads AB.
- Wrigglesworth, Trad (1989), "A Novel Approach to Revitalization – the Story of Nääs Business Centre", *When People Matter. Nordic Industrial Architecture & Engineering Design* i red av Törnqvist, Anders och Peter Ullmark, Bygghälsningsrådet, Stockholm, s. 178–183.
- Öhrström, Bo (1997), *Att bygga företagsamhet. Planering, projektering, byggande och fastighetsdrift som stödjer företagsutveckling*, Chalmers, Arbetslivets bebyggelse.

Trivial industrial landscapes, everyday recycling and the question of acknowledgement

by Gabriella Olshammar

Summary

Both in the heritage environment sector and among property owners and local authorities, there has been a shift of values concerning the settlement which can be deemed deserving of preservation and amenable to reuse. Industrial buildings which, only a couple of decades ago, were considered clumsy and dirty can now be highlighted as architecturally interesting "image elevators" recalling grandiose industrial and innovative achievements.

There are, however, reused industrial buildings which have not received this recognition, which are neither highlighted by heritage conservation practitioners, by property owners or by local authorities as a visitor attraction. The present article takes as its jumping-off point an unacknowledged reuse of this kind, involving the buildings on an industrial estate in the centre of Hisingen, Göteborg (Gothenburg). "The Gustaf Dalén Area" is a never-completed and now dilapidated industrial development where variety of operations have moved into existing buildings, pending a decision on the use to be made of the properties and the area as a whole. During this interregnum, temporary use for operations with an uncertain future has, paradoxically, become what may be termed a permanent provisional state. This concept symbol-

ises in the long run a phenomenon where viable and creative business environments have evolved in spite of, but also because of, the threat of demolition and relocation. There are social, economic and aesthetic qualities involved here which have failed to gain formal recognition but are accepted by virtue of their chance nature.

The central discussion in this article is concerned with highlighting the simple, trivial industrial buildings in areas of the Gustaf Dalén variety as a neglected resource for underpinning enterprise and socio-economic conditions. Using references to research into successful reuse of industrial buildings for entrepreneurship, the possibility is discussed of revaluing trivial industrial landscapes for everyday reuse.

Brief comparisons are made with the recognised reuse of industrial development in the Norrköping industrial landscape, the Nääs factories north of Göteborg, the Helsinki Cable Factory (Kabelfabriken) and Järla Sjö in Nacka. The recognition of reuse is attributed partly to reuse being aided by a "hip" or "image-enhancing" architectural potential in the buildings themselves and also to the re-users being well organised and promoting a concerted interest in reusing a specific building.

Recensioner

Urve Lepasoon: *Örlogsvarvet: Ett världsarv i Karlskrona*, Gidlunds förlag, 2005, Hedemora, 126 s., ISBN 91-7844-672-4.

Boken om Örlogsvarvet i Karlskrona är en välskriven och detaljerad historia om ett intressant och arkitekturhistoriskt storslaget projekt. Det är en historia som omfattar såväl visioner och maktspel som planeringens praktik. Bokens tyngdpunkt ligger i beskrivningen av de många byggnadernas historia som omfattas av världsarvsförklaringen.

Författaren Urve Lepasoon har valt att dela in boken i fem kapitel. I det första introduceras kortfattat det europeiska läget för sjöfarten vid tiden för Karlskronas grundande. Behovet av reparationsmöjligheter för de alltjämt växande fartygen var inte enbart svenskt. Runt om i Europa anlades örlogsvarv men av dessa var det endast Rochefort (1666), Karlskrona (1679) och Plymouth (1691) som byggdes upp från grunden. Just Rochefort pekas ut som en möjlig förebild för Karlskrona.

Redan 1658 hade Karl X Gustaf skickat ut riksrådet Christian Bonde för att finna en lämplig plats i södra Sverige. Förutom ett skyddat läge skulle den uttänkta platsen även rymma en civil stad för varvets och flottans försörjning. Trossö i den blekingska skärgården uppfyllde dessa krav. Generalamiral Hans Wachtmeister fick ansvar för stadens grundläggande. Prestigen i örlogsstaden gav sig uttryck i såväl planen som i de arkitektoniska ambitionerna. Att grunda en ny stad och ett örlogsvarv skulle vara en prydning för riket – *Karlskrona*. Bland annat var Erik Dalbergh och

Nicodemus Tessin d.ä. inblandade i stadsplanens tillkomst.

Kapitel två ägnas åt planeringsprocessen av staden och varvet. Utflyttningen av flottans verksamhet från Stockholm till Trossö påverkade hela Blekinge. Örlogsvarvet blev snabbt landets största arbetsplats och befolkningen tredubblades i länet mellan 1750 och 1850. Den största utmaningen med själva varvsanläggningen var att anlägga torrdockor. På kontinenten var inte detta lika tekniskt svårt som i Sverige då tidvattnet hjälpte till att tömma dockorna. I Norden krävdes annan teknik i form av pumpar med tillhörande pumphus för att frilägga fartygens kölar. Sverige kunde här använda sina kunskaper från bergshantering där man både sprängt i berg och pumpat ur vatten. I kapitel två beskrivs Daniel af Thunbergs arbete ingående med dockanläggningen som slutligen kom att bli den berömda femfingerdockan som fortfarande används idag.

Kapitel tre ägnas åt själva varvsanläggningen. Arbetsplatsen var utbredd och omfattade många byggnader. Inom ramen för varvets verksamhet skulle alla delar av ett fartyg tillverkas. Fartygen krävde också konstant underhåll. Det uppfördes särskilda byggnader för repslageri och fartygens inventarier. Mastkranarna var ett säkert kännetecken för ett varv. Krut krävde också särskild förvaring och proviantering var i högsta grad nödvändig.

Stadens byggnader behandlas i kapitel fyra. Kyrkan hade en central roll och var den första byggnaden som uppfördes på Trossö. Andra viktiga byggnader som anlades var sjukhus och skolor för utbildning av militärer och medicinare. De första sjukhuset byggdes redan på 1690-talet. Det fanns ett stort behov av bostäder för

alla tillflyttade men författaren har inte funnit någon särskild förordning för vilka bostäder som skulle byggas. Det uppfördes kaserner såväl som ståtliga huvudbyggnader för bl.a. generalamiral Hans Wachtmeister och skeppsbyggmästare af Chapman.

I mitten på 1800-talet förnyas skeppskonsten och fartygstillverkningen tas över av mekaniska verkstäder i andra delar av landet. Urve Lepasoon skriver att varvmiljöns bevarande kan tillskrivas det faktum att Sverige inte varit krigsförande på över tvåhundra år. Att varvet varit så dominerande i staden samt bristen på andra konkurrerande verksamheter har förmodligen också bidragit till att förändringstrycket varit lågt. I många städer där kustnära markområden varit eftersökta har varv och hamnanläggningar fått lämna plats för kontor och bostäder.

Maria Bergman

Institutionen för Livsvetenskaper
Södertörns Högskola
maria.bergman@sh.se

Karin Eriksson Hultén: *Resande i arkitektur. John Åkerlunds liv och verk*, Diss., Umeå studies in history and theory of art 7, Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet, Umeå, 2004, 398 s., 30 illustrationer i färg, 394 i svart-vitt, ISBN 91-7305-681-2.

Arkitekten Karin Eriksson Hultén disputerade 2004 vid Umeå universitet på en avhandling om John Åkerlund (1884–1961). Det är en omfattande och noggrann redovisning av Åkerlunds insatser på bebyggelsens olika fält. Den träffande titeln fångar hans över hela landet spridda uppdrag. Boken fyller en lucka – den handlar om en byggare som envist gått sin egen väg tvärs igenom tidens skiftande smakriktningar, utan att för den skull framstå som särskilt oppositionell. John Åkerlund är en av de många traditionalisterna i konsthistorien som hamnat i skuggan när seg-rarnas, modernisternas, historia har skrivits. Han stod alls inte utanför tidens politiska och estetiska debatt, men han strävade i första hand efter att skapa byggnader som var trivsamma, praktiska och ekonomiska. Kanske var det just därför hans uppdragsgivare ständigt återkom. Hans produktion är imponerande – den omfattar drygt 700 verk. Därtill har han skrivit otaliga artiklar och inlägg i olika tidskrifter.

John Åkerlund verkade under den svenska 1900-talsarkitekturens högkonjunktur, från 10-talets nationalromantik över 20-talets klassicism till 30- och 40-talens funktionalism. Han sökte sina förebilder både i den äldre folkliga byggnadskulturen och i 1700-talets klassicism. Funktionalist blev han aldrig, annat än i den me-

ningen att hans byggnader fungerade väl. Åkerlund var ingenjör, inte examinerad arkitekt, och lärde sig yrket genom att arbeta på arkitektkontor, främst hos Torben Grut. Bokens författare kan som arkitekt initierat lyfta fram Åkerlunds tekniska och praktiska kompetens.

Karin Eriksson Hultén har valt att lägga upp monografin i tre huvudavsnitt, *Levnad, Verk och projekt* samt *Resonerande sammanfattning*. Som bilagor återfinns *Korta biografiska data*, *Förteckning över medarbetare* och *Projektförteckning*. Arkitektkontorets rikhaltiga arkiv, förvaltat av sonen och medarbetaren Lars Åkerlund och numera på Arkitekturmuseum, har varit författarens huvudkälla både till levnadsteckningen och till redovisningen av verksamheten. Det biografiska kapitlet är i huvudsak kronologiskt upplagt, med ett avslutande kapitel om arkitektkontorets uppbyggnad och uppdrag. Den andra delen, *Verk och projekt*, är – liksom projektförteckningen – indelad efter byggnadskategorier: skolor, rum för kyrkor, turistanläggningar, industrins byggnader samt privat och offentligt, där övriga kategorier samlats. I det avslutande avsnittet ges en samlad karakteristik av Åkerlunds verk och av hans roll i sin samtid och i den svenska arkitekturhistorien.

Konstvetenskapliga avhandlingar får sällan den finansiering som skulle krävas för att i bild göra full rättvisa åt innehållet, och denna bok är inget undantag. De många svartvita bilderna är alltför små och ofta otydliga för att fungera väl som illustrationer, men färgbilderna kompenserar till någon del. Som arkitekt är Eriksson Hultén väl medveten om behovet att visa skisser, fasad- och planritningar, som finns till många, men långt ifrån till alla behandlade projekt.

Karin Eriksson Hultén har gjort en stor insats genom att presentera och bearbeta det tidigare ej utnyttjade arkivet. Som hon själv säger bör boken locka andra att ytterligare fördjupa sig i materialet. Texten och den omfattande litteratur- och källförteckningen visar att hon även läst in sig väl på perioden. John Åkerlund dyker ständigt upp i litteraturen om tiden, hittills som en bifigur som man velat lära känna bättre. De flesta skrifterna har Eriksson Hultén fångat upp och ofta citerat, men några viktiga texter har förbigåtts. Det gäller t.ex. Ann Katrin Pihl Atmers *Livet som levedes där måste smaka vildmark. Sportstugor och friluftsliv 1900–1945*, 1999, som ingående beskriver hembygdsrörelsen och John Åkerlunds roll i den. Vidare Eva Vikströms *Platsen, bruket och samhället. Tätortsbildning och arkitektur 1860–1970*, 1991, där spänningarna mellan traditionalism och modernism diskuteras och Åkerlunds insatser inom industribyggnadens synpunktsrikt beskrivs. Vikström var f.ö. liksom Eriksson Hultén knuten till Umeå universitet. Att Hjärdiss Kristenssons innehållsrika bok *Skolhuset. Idé och form* med inläggande och välillustrerade analyser av Åkerlunds skolbyggnader inte finns med kan författaren inte lastas för – den utkom några månader efter hennes avhandling.

John Åkerlunds utveckling som arkitekt är inte helt lätt att följa i boken, genom att den inte löper kronologiskt. Men det framgår att han ofta valde uttryck efter byggnadskategori, och att han samtidigt kunde arbeta med en nationalromantisk timrad villa, en enkel klassicistisk ljusputsad skola och en mer anspråksfull kolonnarkitektur för någon av skolorna i Sigtuna. Han tillhörde tidigt den grupp som stod bakom den viktiga rådgiv-

vande boken Svenska Allmogehem 1908 och den framväxande egna-hemsrörelsen. Men han engagerade sig också, liksom Osvald Almqvist, i att rita moderna brukssamhällen åt den växande industrin. Hans viktigaste insats i denna sektor är det helt nya samhället Boliden från 1926–30, där Tage William Olsson svarat för planen och Åkerlund för de rustika bostadslängorna, inspirerade av äldre bruksbebyggelse.

Svenska Turistföreningen var en viktig uppdragsgivare för John Åkerlund, som var en friluftsmänniska med fjällvana. Ovanför Stora Sjöfallet ritade han den stillsamt kraftfulla timmerlängan i Saltoluokta. Utbyggnaderna i Kebnekaise och Vålådalen liksom den första, tekniskt besvärliga etableringen i Sylarna är hans verk. Få arkitekter torde ha ställts inför sådana tekniska och klimatmässiga utmaningar som dem John Åkerlund mötte i fjällen. I den mån hans hus överlevt framstår de i dag som omistliga. De har vuxit samman med de

stora landskap vars karaktär var honom så väl bekant.

Att se byggnaden som en del av ett större sammanhang var självklart för Åkerlund. Han utgick från platsens, tomtens, förutsättningar och drev vad som senare kommit att kallas genus loci-aspekten. Eriksson Hultén visar hur hans ritningar alltid innefattar omgivningen och dess planering. Särskilt gällde det skolorna, i dag viktiga delar av många mindre samhällen. De ofta stora volymerna samlas till traditionella gårdsbildningar med stark rumsverkan. Sigtunastiftelsens stora byggnader tog upp en klostertradition som stämde väl samman med miljön och med programmet för verksamheten.

I sin sammanfattande karakteristik har Eriksson Hultén poängterat några drag som förstärker intrycket av en både sympatisk och kompetent yrkesman: en aldrig avmattad nyfikenhet och kunskapsörst, en stor pedagogisk förmåga att föra ut sina idéer i ord och skrift, en pragmatisk

strävan att anpassa sig till beställarens önskemål samt en ambition att vara närvarande på byggsplatsen och följa arbetet nära.

John Åkerlund har format viktiga delar av vårt kulturarv utan att hittills bli tillräckligt uppmärksammas för sin insats. Kanske är det just hans stillsamma, eftertänksamma och småningom alltmer otidsenliga arkitektur som gjort det svårt att passa in honom i det av trettiotalsgenerationen uppgjorda schemat? Boken om Åkerlund, lika lågmält saklig som sitt föremål, lyfter fram hans insatser och bidrar till att fördjupa bilden av 1900-talets svenska bebyggelsehistoria.

*Ingrid Sjöström
& John Sjöström*

● Nästa nummer:

Musik är idag kanske mer än någonsin närvarande för människor, inte minst musik som framförs av andra. Modern elektronik gör att musik finns i snart sagt alla rum och miljöer. Nästa nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 54, handlar om musikens miljöer. Artiklarna spänner över flera sekler: från det tidiga 1800-talets halvprivata salonger och kungliga operahus över det tidiga 1900-talets nationella och medborgerliga konserthusprojekt till dagens försök att aktivt formge städernas ljudmiljöer. Andra artiklar diskuterar kvinnors bristande möjligheter till offentligt musikutövande, musikmuseers ideologiska budskap och kopplingen mellan dansbanor och social miljö.